

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

З. ҲУСАИНОВА

ЎЗБЕК ТОПИШМОҚЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

Т О Ш К Е Н Т · 1 9 6 6

Халқ топишмоқлари фольклорнинг энг қадимий жанрларидин бири бўлиб, ҳозиргача ўзининг маърифий ва тарбиявий аҳамиятини сақлаб келмоқда. Ушбу китобда ўзбек халқ топишмоқ жанрининг асосий хусусиятлари, топишмоқларнинг келиб чиқиши, конкрет маънолари, поэтик хусусиятлари, уларнинг ижтимоий ва тарбиявий аҳамияти таҳлил этилган. Китоб фольклоршунослар, филология факультетларининг ўқитувчи, аспирант ва студентлари, ўрта мактаб адабиёт ўқитувчилари ҳамда фольклор билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир
Ҳ. Т. ЗАРИФОВ

СЎЗ БОШИ

Топишмоқ фольклорнинг энг қадимий, энг оммавий жанри.

Топишмоқда инсонни қуршаб олган табиат, борлиқдаги нарсалар ва ҳодисалар жамият тараққиётининг турли босқичларидаги ижтимоий онгнинг ўз даврига нисбатан тафаккур доирасида тушунилади ва шу жанрнинг ўзига хос бадий шаклида акс эттирилади; назарда тутилган ҳодиса ва нарсалар ҳақида баъзи маълумот берилади.

Минг-минглаб топишмоқларни текшириш шуни кўрсатдики, улар реал борлиқ, реал ҳаёт ва турмуш билан чамбарчас боғлангандир. Топишмоқларнинг вужудга келишида ҳодиса ва нарсалар асосий манба бўлган инсоннинг тарихий яшаш шароитида мавжуд бўлмаган, хаёлий уйдирмалар эмас, балки реал ҳаётда инсон ўз кўзи билан кўрган, ўз ҳаётида ишлатган, ҳатто, ўзи яратган нарсалар, етиштирган маҳсулотлар, ўзи сезган, эшитган ҳодисалардан иборатдир. Шунинг учун ҳам топишмоқ — борлиқни реал тасвирловчи адабий жанр. Рус халқ топишмоқларини жиддий текширган олима М. А. Рыбникова: «Топишмоқ конкрет предметни унинг келиб чиқиши, вазифаси ва ҳаёти диалектикасида билиб олиб, ифода этади»¹, — деб таърифлайдики, бу топишмоқни фольклорнинг бошқа жанрларидан ҳийла ажралиб турадиган хусусиятдир. Топишмоқ содда, сиқик, дарак гап шаклидаги сўроқни предметга характерли белгилар воситаси билан аңлатиб, жавоб талаб қилувчи жумладан иборат бўлади. Бироқ ундаги ўзига хос бадий приём, образлилик кишини ўйлашга мажбур қилиши билан алоҳида хусусият касб этади.

Олимларнинг тасдиқлашига кўра, топишмоқ «сўз образининг калити»²дир.

¹ М. А. Рыбникова, стр. 22.

² Уша асар, 6-бет.

Топишмоқлар меҳнаткаш халқ томонидан яратилганлиги учун ҳам улар деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ва уй-рўзгор билан боғлиқ. Топишмоқ жуда қадим замонлардан буён яратилиб келинганлиги учун бизгача етиб келган намуналарида турли даврларга оид материал ва маълумотлар сақланиб қолган. Шу сабабли баъзи топишмоқларнинг жавобини топиш учун қишлоқ хўжалиги, деҳқончилик, чорвачилик, халқнинг кундалик турмушига оид буюмлар, қурол-асбоблар ва табиатдаги нарсалар, ўсимликлар, ҳайвонлар ва ҳашаротларни ҳам билиш лозим бўлади. Топишмоққа жавоб топишда киши, агар уни илгари эшитиб, яхши билиб олмаган бўлса, анча бош қотиради. Топишмоқнинг бу хусусияти, унда яширинган нарсани топишга қизиқиш уйғотади.

Баъзи топишмоқлар поэтик образ жиҳатидан жуда бой ва оригинал бўладик, ҳатто уни ечиш ҳам қийин. Баъзан кўп нарсани билишнинг ўзи ҳам етмайди, тўғри мўлжал ва таҳмин қила билиш ҳам талаб қилинади.

Кишилик тараққиётининг барча босқичларида янги-янги топишмоқлар ижод этилган. Октябрь социалистик революциясининг ғалабасидан кейин ривожланаётган қудратли янги техникамиз ҳақида хилма-хил топишмоқлар яратилди ва яратилмоқда.

Топишмоқ ҳозирги вақтда ҳам ўзининг катта тарбиявий аҳамиятини йўқотгани йўқ. У болаларнинг фикрлаш қобилиятини ўстиришга хизмат қилади ва зийракликка, маълум бир фикрни поэтик формада ифодалашга ўргатади.

Топишмоқлар халқнинг моддий, маданий ҳаётининг баъзи этнографик томонларини ҳамда тилнинг лексик ва грамматик бўйлигини ўрганишда муҳим материаллар беради.

Ҳозиргача ўзбек халқ топишмоқларининг бирор каттароқ тўплами нашр этилмаган ва ўзбек топишмоқлари ҳақида йирикроқ бирор илмий тадқиқот иши ҳам йўқ. Бизнинг тадқиқотимиз ана шу соҳага бағишланган бир тажрибадир. Унда халқ топишмоқларини ўрганиш тарихи, шунингдек, уларнинг айтилиши, тур ва характери, замани ҳақида қўлимиздан келганича фикр юритишга ҳаракат қилдик. Шу билан бирга, Октябрь социалистик революциясидан кейин яратилган ва традицион топишмоқлардан фарқ қиладиган янги топишмоқлар устида ҳам тўхтадик.

Топишмоқ алоҳида мустақил жанрдир. Баъзан фольклорнинг бошқа жанрларига боғлиқ ҳолда ҳам учраб туради. Бу кўпчилик халқлар фольклори учун умумий ҳодисадир.

Биз ўз ишимизда халқ топишмоқларининг ўзбек фольклори жанрлари системасида туган ўрни ҳақида қисқача тўхталиб ўтдик. Достон ва эртақда топишмоқларнинг ўрни

ҳақида баъзи бир мисоллар билангина чекландик. Зотан, фольклор асарларида топишмоқ темаси мустақил равишда атрофлича текширишни талаб қилади. Бу текшириш, умуман, ўзбек халқ эртақ, дoston, қўшиқ, халқ драмаси, айтиш, болалар фольклори ва ҳоказолар атрофида махсус тадқиқотлар билан боғлиқки, буларнинг ҳаммасини биз ҳозирча бу ишимизда кўрсата олмаслигимиз табиийдир. Шунинг учун айрим жанрлар билан чекланиб, улар ҳақида умумий мулоҳазалар юритиш билан чекланамиз. Бу масаланинг мураккаблиги ҳали кўп текширишлар олиб бориш лозимлигини тақозо этади. Худди шунингдек, топишмоқнинг классификацияси, даврларга бўлиниши, тили, халқ топишмоқларининг ёзма адабиётдаги топишмоқлар билан муносабатлари каби қатор муҳим масалалар айрим-айрим текширишни талаб қилади. Шунинг учун биз бу масалаларга ўрни-ўрни билан эътибор бериб ўтсак ҳам, уларни атрофлича махсус текширмадик.

Бизнинг бу ишимиз ўзбек фольклорини тўплаш ва ўрганишдаги кўп йиллик меҳнат, хусусан, Ҳ. Т. Зарифов раҳбарлигида республикаимизнинг кўп районларида систематик равишда ўтказилган илмий экспедициялар давомида тўпланган материалларни ўрганиш натижасида юзага келди. Уша экспедицияларда доим қатнашиб, топишмоқ ҳақидаги махсус олиб борилган кузатишларимиз натижалари ишимизда бир қанча мулоҳазаларни айтишга имкон берди.

Ушбу ишнинг юзага келишида ўзбек халқ топишмоқларини билганларича айтиб берган ўртоқларга, хусусан, она ва дугоналаримизга, тўплаган материаллари ва маслаҳатлари билан самимий ёрдам берган фольклоршуносларимизга миннатдорчилик изҳор қиламиз.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ТОПИШМОҚЛАРИНИ УРГАНИШ ТАРИХИДАН

Ўзбек халқ топишмоқларини тўплаш ва қисман бўлса ҳам текшириш ишлари XIX асрнинг иккинчи ярмидангина бошланган. «Codex comanicus»¹га кириб қолган бир нечагина туркий топишмоқ, баъзи қўлёзмаларда учрайдиган муаммо, савол-жавоб шаклидаги топишмоқ ва чистонларни мустасно тутсак, XIX асрга қадар ўзбек топишмоқларининг бирорта тўплами бўлганлиги маълум эмас.

Рус халқ топишмоқларини йиғиш, илмий асосда ўрганиш ҳам XIX асрнинг 60-йилларидангина бошланганлигини кўра-миз. И. М. Колесницкаянинг ёзишича, рус халқ топишмоқларининг илмий тўплами дастлаб И. А. Худяков томонидан тузилган ва қисқача сўз боши билан 1861 йилда нашр этилган². Урта Осиё Россияга қўшиб олингандан кейин, илғор рус фанининг Туркистонга кириб келиши билан бошқа кўп фанлар қаторида ўзбек этнографияси ва фольклорига қизиқиш ва уни ўрганиш жонлана бошлади. Баъзи маҳаллий газета-ларда топишмоқ текстлари ва топишмоқ ҳақида кичик-кичик мақолалар босилиб чиққан. Улар бу соҳадаги биринчи қадамлар эди. Топишмоқ тўғрисидаги биринчи мақола 1875 йили «Туркистон вилояти газети»нинг биринчи сонида³ «ومتلاو»⁴ «³ حوصوله» деган сарлавҳа остида босилган⁴. Худди шу газетанинг иккинчи сонида айни мақоланинг қозоқча таржимаси берилган.

Бу мақолада, асосан, топишмоқнинг моҳияти ҳақида маълумот берилган, рус халқ топишмоқлари билан маҳаллий

¹ Codex Cumanicus, baksimile, Copenhagen, 1936.

² И. М. Колесницкая, Загадка в сказке, «Учёные записки ЛГУ», Серия филологических наук, Л., 1941, вып. 12, стр. 100.

³ Чистон ва матал сўзини мақола автори топишмоқ маъносидан ишлатган.

⁴ ТВГ., № 1.

халқни таништириш ва миллий топишмоқларни тўплаш ҳамда нашр этишга ундашдан иборатдир. Шунингдек, мақолада топишмоқнинг ўтмишда халқ орасида тутган ўрни, йиғилишларда, тўйларда топишмоқ айтишиб, кишининг ақлини синаш ва топишмоқнинг жавобини тополмаган кишига жазо бериш кабилар ҳақида қисқача тўхтаб ўтилади.

Ўзбек ва қozoқ тилларида босилган бу мақола ўз вақтида катта аҳамиятга эга эди, албатта. Унда топишмоқнинг моҳияти ҳақида рус фанида мавжуд фикрларнинг баъзилари жуда қисқа ва содда айтилган.

Аmmo маҳаллий халқларни топишмоқ ҳақидаги фикрлар билан (юзакни бўлса ҳам) таништиришнинг ўзи аҳамиятлидир. Мақоланинг иккинчи аҳамияти — ўзбек ва қozoқ халқларини рус халқ поэтик ижодининг бир тури — рус топишмоқлари билан таништирилишидир. Учинчи аҳамияти — маҳаллий топишмоқларни нашр этишга ундашдир.

Мақоланинг охирида: «Ҳар кишининг биладурган чистони бўлса, ушбу бизнинг газетамизга босиб чиқармоқ учун ёзиб юборса, биз кўп хурсанд бўлурмиз»⁵, — дейилади ва материалларни Тошкентдаги газета редакциясига юбориш тавсия этилади.

Топишмоқ ҳақидаги ўша мақоладан 20 йил кейин Н. П. Остроумов томонидан тайёрланган ўзбек топишмоқлари тўплами нашр этилди. Бу тўплам сўз боши, 150 топишмоқ (ўзбекча тексти араб алифбосида) ва унинг рус тилига қилинган таржимасидан иборат⁶. Сўз бошида топишмоқларнинг жуда қадимийлиги ва шу тўпламга кирганларининг қаердан олинганлиги тўғрисида маълумот берилади. Бу маълумотга қараганда, топишмоқларнинг бир қисмини рус-тузум мактабининг иккита ўқитувчиси (Чиноздан ва Пискентдан), Самарқанд интернат назоратчиси (Самарқанддан) ёзиб берганлар. Бир қисмини Н. П. Остроумов ўзи тўплаган.

Н. П. Остроумов тўпламидан кейин 1916 йилларгача ўзбек топишмоқларининг алоҳида тўплам шаклида чиққанлигини учратмадик⁷. Фақат газета саҳифаларидагина баъзан-баъзан топишмоқлар босилиб турган. 1909 йили ўқитувчи А. Васильев томонидан тўпланган йигирмата ўзбек халқ топишмоқининг рус тилига таржима қилинган тексти «Туркестанские ведомости» газетасида (113-сон) «Сартовские загадки» сарлавҳаси билан босилиб чиқди.

⁵ ТВГ. № 1.

⁶ Н. П. Остроумов. Пословицы и загадки сартов, этнографические материалы, вып. III, 1895, стр. 138—168.

⁷ Иброҳим Давропининг «Маданий жумбоқлар»и (1916 йил) бизнинг ишмизга кирмайдн.

Н. П. Остроумов ва А. Васильевларнинг ўзбек топишмоқларининг, озгина қисмини бўлса ҳам, рус тилига таржима қилиб нашр эттиришлари рус китобхонларини ўзбек халқ топишмоқлари билан таништиришда ижобий роль ўйнаган.

Н. П. Остроумов тўплами маҳаллий зиёлиларга ҳам ижобий таъсир кўрсатган. 1916—17 йиллар (ҳижрий 1325) Қўқон шаҳрида тош босмада «Жумоқ мажмуаси» (جومات جموع) (سى) нашр этилди, у 156 топишмоқни ўз ичига олган, тузувчиси кўрсатилмаган (котиби шоир Мирзо Хўқандий бўлиб, у 1943 йилда вафот этган. У Ҳамза Ҳакимзоданинг яқин дўсти).

«Жумоқ мажмуаси» Н. П. Остроумов тўпламидан фарқи шундаки, унда сўз боши берилмайди, тўплам охирида сўнгги сўз тариқасида ўқувчиларга мурожаат қилиниб, унинг русча таржимаси берилмасдан фақат топишмоқ текстининг ўзи олиниб, айрим сўзлар тузатилган ёки ўзгартирилган. «Жумоқ мажмуаси»нинг охирига бир ўқувчи томонидан олти топишмоқ қўшилган ва бу тўғрида изоҳ берилган.

«Жумоқ мажмуаси»нинг муҳим томони қизиқувчиларни топишмоқ тўплаш ва уларни нашр этишга даъват қилишдан иборат.

Ўзбек болаларини топишмоқ тўплашга жалб этиш ва уларни рағбатлантириш, шубҳасиз, тақдирлашга арзийдиган ташаббус эди.

Шоир Мирзо сўнгги сўзида «Жумоқ мажмуаси»ни давом эттиромоқчи бўлганлигини айтади. Шунинг учун ҳам ўқувчиларни янги материаллар тўплашга чақирган. Материал тўплаганларнинг номини тўпламда қайд этилишини таъкидлаган. Буларнинг ҳаммаси ўз даврида муҳим аҳамиятга эга эди. Аммо Мирзо фольклоршуносликнинг илмий талабларидан беҳабар бўлган. Шунинг учун у топишмоқ тўпламига илмий нуқтаи назардан ёндаша олмади.

Ўзбек халқ поэтик ижоди, шу жумладан, топишмоқларни илмий асосда тўплаш ва ўрганиш ишлари Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин бошланди ва ривожланди.

Текширишлар шуни кўрсатадики, совет даврида ўзбек фольклорини ўрганишга киришиш Туркистонда Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида бошланган. 1918 йилда Туркистонда Маориф Комиссариатининг органи «Маориф» журнали саводли кишиларга мурожаат қилиб, ўзбек фольклорининг барча жанрларига оид материалларни, шу жумладан, топишмоқларни тўплаб, журнал редакциясига юборишни сўрайди. Шунингдек, мақолада халқнинг турмуши, ҳаёти, эътиқодлари билан боғлиқ бўлган фольклор асарларига эътибор бериш, ҳар бир асарни айтувчидан айнан ёзиб олиш, қисқар-

тирмаслик, консультация учун редакцияга мурожаат қилиш кабилар сўралган.

Ўзбек фольклорини асосли равишда ўрганиш ишлари Улур Октябрь социалистик революциясидан кейин бошланди. Бу ишлар дастлаб Туркистон Маориф Комиссариати Давлат илмий совети ҳузуридаги ўзбек билим комиссиясида марказлаштирилди ва унга давлат ёрдами уюштирилди. Шу туфайли фольклор соҳасида бир қанча ишлар қилинди — фольклорнинг турли жанрларидан бир қадар материаллар тўпланди. Жумладан, 1922 йили марҳум Ғози Олим Юнусов томонидан Самарқанд, Тошкент областларида яшовчи ўзбеклар оғзидан «Алпомиш» достони, эртақлар, қўшиқ ва мақоллар билан бир қаторда халқ топишмоқлари ҳам тўпланди⁸. Афсуски, бу топишмоқлар нашр қилинмади. Ҳозирги кунда йиғилган материалларнинг қаердалиги ҳам маълум эмас.

Туркистон Маориф Комиссариатининг илмий совети томонидан халқ ижодини ўрганиш соҳасидаги ташаббуси натижасида айрим зиёлилар ўзбек фольклорини, жумладан, топишмоқларни тўплаш ва ўрганиш билан қизиқа бошладилар. Масалан, самарқандлик Тўра Зиҳний «Жумбоқлар» сарлавҳали мақоласини «Зарафшон» газетасида эълон қилди⁹.

Зиҳний бу мақоласида топишмоқларнинг баъзи терминлари: «жумбоқ», «топишмоқ», «чистон», «муаммо», «луғз» тўғрисида қисман тўхталиб, асосан, топишмоқ жанрининг хусусияти ҳақида сўз юритади. У кўпроқ топишмоқларнинг вазн, қофия тузилишига, уларни тўплаш ва ўрганиш масалаларига алоҳида эътибор беради.

Ўзбек халқ топишмоқларини тўплашга қизиққанлардан яна бири Тошкентдаги собиқ Турон кутубхонасининг ходими Абдулла Носиров (Носиҳий) дир. У 1924 йиллардан бошлаб ўзбек халқ мақоллари билан бирга топишмоқларни ҳам йиғишга киришиб, анчагина материал тўплаган. 600 топишмоқдан иборат тўплам тузган, лекин тўплам нашр этилмай қолиб кетган¹⁰.

Ўзбек фольклори асарларининг барча жанрлари, шу жумладан, топишмоқларни йиғиш, ўрганиш, уни халққа етказишга бўлган ҳаракат, асосан, 1925—1926 йиллардан бошланди.

⁸ «Материалы по этнографии узбеков», „Наука и просвещение“ 1922, № 2, стр. 49. 1922 йилда Ғози (Олим) Юнусов томонидан тўпланган этнографик материалларнинг рўйхати.

⁹ Тўра Зиҳний, زرافشان گزيتى Самарқанд, 1923, 17-сон, 3-бет.

¹⁰ А. Носировнинг айтишига қараганда, у ўз тўпамини 1927 йиллари Ўзбекистон Халқ Маориф комиссариатига топширган. Ҳозирги кунда қўлёзманинг қаерда эканлиги маълум эмас.

Бу соҳада ёш фольклоршуносларнинг хизматлари катта бўлди. Жумладан, Ҳ. Т. Зарифов Тошкент, Самарқанд, Хоразм областлари ва Фарғона водийсида ўзбек фольклорини ўрганиш соҳасидаги текширишларида халқ поэтик ижодининг турли жанрларига онд кўплаб қимматли асарлари қаторида икки юздан ортиқ ўзбек халқ топишмоқларини тўплаган. Бу топишмоқлар унга қадар тўпланган материаллардан принципал фарқ қилади. Энг аввал кўзга ташланадиган фазилатлардан бири илғор рус фольклоршунослигининг талабларига риоя қилиб, ҳар бир топишмоқни айтувчининг ўз шеvasида қайд этиш, вариантларга алоҳида эътибор бериш ва ҳар бир материални паспортлаштириш ва ҳоказоларни кўрамизки, бу ҳол ўзбек топишмоқларини тўплашда унга қадар учрамайди. Шу материаллар асосида саксон бир топишмоқ «Ўзбек фольклори» китобида босилиб чиққан¹¹.

1926 йилда САГУ (ҳозирги ТошДУ) Шарқшунослик факультети қошидаги илмий тўғарак аъзоларининг ишларини ўз ичига олган «Ўзбек фольклори хусусида материаллар» («Материалы по фольклору узбеков») деган тўпламида В. Дружинин томонидан тўпланган халқ ижодининг бошқа турлари билан бирга ўзбек халқ топишмоқларидан ўн бештаси босилиб чиққан. В. Дружинин бу материалларнинг кўпчилиги қисмини 1926 йили Самарқанд областидаги Каттақўрғондан, қолганларини Тўрткўл ва Хивадан тўплаган. В. Дружинин топишмоқларни ўз шева хусусиятини сақлагани ҳолда, текстини рус алфавити асосида транскрипция билан беришга ҳаракат қилган (Масалан; «тек-е тэгэра усти нэгара уни (н) усти-да йуз миң гул¹²

Шунингдек, русча таржимасини ҳам берган.

В. Дружинин бу топишмоқларни ёзиб олиш, нашр қилдиришда, уларнинг таржимасида хато ва камчиликларга ҳам йўл қўйган.

Дружинин тўплаган топишмоқларнинг баъзиларини ўзбек халқи томонидан яратилган дейиш қийин. Масалан, рўмолча тўғрисидаги «Бойлар киссасида қўяди ифлос бир нарса, бечора қўймайди»¹³. Чунки биринчидан, ўзбекларда дастрўмолни киссада (чўнтакда) сақлаш унча расм бўлмаган. Кўпроқ пул ҳамёнда сақланар эди. Иккинчидан, бу жумбоқда ўзбек халқ топишмоқларининг на руҳи, на шакли ва на услуби бор.

¹¹ «Ўзбек фольклори», I том, 280—285-бетлар.

¹² В. Дружинин, стр. 49. Шева хусусияти сақланган текстда *теги-таги* талаффуз этиладиган сўзни *тек-е* шаклида берилиши араб графикасида ёзилган *تيكى* ни транслитерация қилмаганмикан деган тахминга олиб келади.

¹³ В. Дружинин, стр. 48.

Бу топишмоқ аслида бошқа бирор халқники бўлган-у, номаълум сабабларга кўра тўпламга киритилган. Йўл-йўлакай шуни эслатиб ўтиш лозимки, бир халқ тилидаги топишмоқларни иккинчи бир халқ тилига таржима қилиш ниҳоят мураккабдир. Масалан, бир халқнинг яшаш шароити, касби, ҳунари, урф-одати иккинчи бир халқникига ўхшамаслиги мумкин. Айни замонда ҳар иккала халқнинг тил хусусиятларида фарқли ўринлар бўлади. Ана шуларни ҳисобга олмай, таржима қилинган топишмоқ силлиқ ва бадий чiqмаслиги табиийдир.

1929 йилда Исмоил Орифий 115 ўзбек халқ топишмоғини ўз ичига олган кичик бир тўплам нашр қилди. Бу тўплам фақат топишмоқ текстидангина иборат бўлиб, ҳар бир топишмоққа тартиб рақами қўйилган, жавоблари китоб охирида кўрсатилган. Топишмоқларни тартиб билан жойлаштиришда ҳам бирор аниқ система кузатилмайди, шева хусусияти сақланмаган. Материалларнинг паспорти йўқ. Шунинг учун бу тўплам фольклоршуносликнинг талабларига жавоб бермайди. Тўпламда ногўғри кўрсатилган топишмоқлар ҳам кўплаб учрайди:

«Маориф ва ўқитувчи» журналида 1926 йили Ўзбекларни ўрганиш комитети томонидан фольклорни қандай тўплаш тўғрисида махсус қисқача қўлланма нашр этилган бўлса ҳам, юқоридаги тўплам автори бу қўлланмага амал қилмаган.

Ўзбек топишмоқларини тўловчи ҳаваскорларни 30-йилларда ва ундан кейин ҳам учратиш мумкин.

Топишмоқларни фольклоршунослик талабларига асосланиб тўплашда фольклоршунос Буюк Қаримовни кўрсатиш мумкин. У 1937—39 йиллари Ўзбекистон ССР Фанлар комитети А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти томонидан уюштирилган экспедицияларда топишмоқлар тўплаб, уларни шева хусусиятларини сақлаган ҳолда, материалларни илмий паспорт билан таъмин этган¹⁴.

А. Маматқуловнинг Сурхондарё области Шеробод районидан тўплаган ва транскрипция билан берилган халқ оғзаки ижоди намуналари орасида 47 топишмоқ бор¹⁵. Материалларнинг транскрипция билан берилиши илмий текширишлар учун жуда зарур. Бироқ, шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, халқ поэтик ижодини ёзиб олишда материалнинг мазмунини ва маъносига, бадий хусусиятига ҳам эътибор берилиши лозим.

Маматқулов тўплаб нашр эттирган топишмоқлар тўпламида баъзи бир хато ва камчиликлардан қатъий назар бу ма-

¹⁴ ФАр., Инв, № 603, 619, 263.

¹⁵ А. М а м а т қ у л о в, Шеробод район халқ оғзаки ижодига доир материаллардан намуналар, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг илмий асарлари, Тошкент, 1959, 218—222-бетлар.

териаллар Шеробод шевасини ўрганишда, шу районда мавжуд топишмоқлар билан танишишда фойдалидир.

Улуғбек номидаги Фарғона Давлат педагогика институтининг старший ўқитувчиси У. Холматов бир неча йиллардан бери ўрта мактабда фольклорни ўқитиш методикаси билан шуғулланиб келади. Унинг кузатиш ва текшириш планига топишмоқлар ҳам кирган¹⁶.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор секторининг илмий ходимлари, аспирантлари, олий ўқув юртларининг ўқитувчи ва студентлари фольклорнинг бошқа жанрлари билан бир қаторда бирмунча топишмоқларни ҳам тўпладилар ва тўпламоқдалар.

¹⁶ У. Холматов, «Топишмоқлар ва уни V синфда ўрганиш», «Совет мактаби» журнали, 1959, 4-сон, 33—36-бетлар.

ТОПИШМОҚНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТИ ВА ТУРЛАРИ

Топишмоқ жуда қадимий жанрлардан бўлиб, унинг дастлабки келиб чиқиши ҳақида аниқ бир фикр айтиш жуда қийин. Топишмоқнинг қадим замонлардаги ижтимоий функцияси ва формаси шу вақтгача илмий асосда етарли очилмаган. Бу ҳақда олимлар фақат баъзи бир тахминларнигина айтганлар. Бу тахминлар ҳам кейинги даврларда тўпланган этнографик материалларга суяниб айтилган.

Топишмоқ айтиш қадим замонлардан бошлаб турли халқларнинг ижтимоий шарт-шароитлари, дунёқарашлари, урф-одатлари билан боғлиқ бўлган. Масалан, рус халқ топишмоқларини текширган олимлар фикрига кўра, руслар йилнинг бурилиш даври 25 декабрдан то 5—6 январгача топишмоқ айтишга алоҳида эътибор берганлар¹. Машҳур совет фольклоршуноси Ю. М. Соколовнинг ёзишича, топишмоқ яқин ўтмишда удмурт халқида ҳам, муайян бир вақтларда айтилар экан. Яқин вақтларгача удмуртларда топишмоқларни йилнинг маълум даврларида: кузда йиғим-терим тугаллангач, баҳор бошлангунга қадар, айниқса, «святки»² кезларида айтиш одати сақланиб қолган. Бундай пайтларда кулбаларда махсус «топишмоқ кечалари» уюштирилиб, топишмоқлар тематик туркумларга бўлинар эди (одамлар, ҳайвонлар, экинзорлар ва ҳоказолар ҳақидаги топишмоқлар)³.

«Туркман халқ маталлари»нинг атори Г. Гурбановнинг ёзишича, туркманларда топишмоқни наврўз оқшомида айтиш одати бўлган⁴. Бироқ Ўрта Осиё шароитида яшаган туркманларнинг топишмоқ айтишни наврўз билан боғлашлари ва бу

¹ И. М. Колесницкая, Загадки, стр. 525.

² Христианлар эътиқодича, Исонинг туғилган кунига бағишлаб икки ҳафта давом этадиган байрам кунлари.

³ Ю. М. Соколов, 217-бет.

⁴ Г. Гурбанов, 47-бет.

анънанинг давом этаётганлиги ҳақида автор тарихий, этно-график фактларни ва далилларни келтирмайди. Тожиклар, ўзбеклар, озарбайжонларнинг топишмоқ айтиш одатини ўрғаниш тўғрисида ҳам шуни айтиш керак. Биз Ўзбекистоннинг жуда кўп қишлоқ ва шаҳарларида халқ оммаси ўртасида топишмоқ айтиш вақтларини суриштирганимизда наврўз билан боғлиқлиги ҳақида бирор маълумотни учратмадик.

Уйғурларда, кўпинча, куз ва қиш фаслларида турпан, қава (ошқовоқ) пишириш пайтида топишмоқ айтиш маросими бўлган. Бу маросим қуйидагича ўтказилади. Супача ўртасига жойлашган ўчоқдаги иссиқ кулга қава (ошқовоқ) кўмилади. Ойдин кечаларда шу тандир атрофига катта-кичик йиғилишиб, топишмоқ, эртақ, латифалар айтишади⁵. Бундай қилиш уйғурлардаги қадимий бир одатнинг изига ўхшайди.

Эвенк халқида эса муайян вақтларда топишмоқ айтишиш ман қилинган. К. А. Новикованинг маълумот беришича, «Ўтмишда эвенкларда қатор чеклаишлар мавжуд бўлган. Масалан, топишмоқларни баҳорда буғулар болалайдиган пайтларда, об-ҳаво айниган, одам туғилган ёки ўлган кунларда ва бошқа шу каби вақтларда айтиш мумкин эмас эди. Ҳозирги вақтда бундай тақиқлашларга амал қилинмайди»⁶.

Ўзбек халқи орасида ҳам жуда қадимда бирор муайян вақтда, бирор маросимда топишмоқ айтишиш расм бўлган бўлиши мумкин. Лекин ҳозирги вақтда бундай айтишишларнинг излари сақланмаган. Аммо ота-боболаримиз кундалик меҳнатдан бўшагандан кейин, кўпинча кечаси топишмоқ айтишар экан. Самарқанд область Гулбулоқ қишлоқ советида яшовчи Розия момо шундай дейди: «Қишнинг кечаси узун бўлади, аёллар йиғилиб урчуқ йиғиради, олача тўқийди, шу вақтларда ёки кечаси ётгандан кейин топишмоқ айтишиш»⁷ одати бўлган. Самарқанд областининг шимолий районларидаги ўзбеклар яшаган қишлоқларда тўйга бошқа қишлоқлардан келган одамларни қўни-қўшниларникига қўндирганлар. Йиғилган меҳмонлар ўртасида чалдирмоқ (тез айтиш), жумбоқ айтишиш одати ҳам бўлган (Қаракиса — Р. Ю.).

Топишмоқни кечаси ёки қиш фаслида айтишиш фақат ўзбекларгагина хос бўлмай, балки бошқа кўп халқларда ҳам учрайди⁸.

⁵ Уйғур фольклоршуноси Осим Боқиевнинг бизга ёзма равишда берган маълумоти. Тошкент, 1963.

⁶ К. А. Новиков а. Эвенкский фольклор, Магадан, 1958, 22-бет.

⁷ Розия момодан 1962 йилда, фольклор экспедицияси вақтида, ёзиб олинган материалдан.

⁸ К. П. Гред, К изучению удмуртских загадок. «Труды научного общества по изучению Вотского края», вып. V, Ижевск, 1928, стр. 119.

Топишмоқни катта-кичик, эркак-аёл — ҳамма билади ва топишмоқ айтишга баробар қатнашади. Мана шу топишмоқ айтишиш жараёнида катталардан кичиклар кўп топишмоқ ўрганади ва ҳозиржавобликка одатланади.

Топишмоқнинг жавобини топиш учун айтилган текстни яхши ўйлаб, нимага ишорат этилганини фаҳмлаш, топишмоқнинг асосий хусусият ва белгилари қайси предметга қаратилганлигини аниқлаб ёки тахминлаб топишга интилиш керак бўлади. Топишмоқнинг жавобини топа олса, ўша онда айтувчи ёки қатнашувчилардан биронтаси жавобнинг тўғри эканлигини тасдиқлайди ва дарҳол бошқа бир жумбоқ ўртага ташланади. Ўйинда қатнашувчилар топишмоқнинг жавобини топишга қийналсалар, унинг белгисини билиб олиш учун жумбоқ айтувчига «жонлими», «жонсиз»⁹, деб сўроқ берилади. Айтувчи жавобни енгиллатиш учун жумбоқда яширинган предметнинг «жонли» ёки «жонсиз» эканлигини айтади. Топувчи шу жавобдан кейин ҳам предметни аниқлай олмаса, айтувчига яна бошқа сўроқлар бериши мумкин. Масалан: «қаерда бўлади», «ўзи қандай», «қаттиқми, юмшоқ» каби. Олинган жавобдаги бу қўшимча хабарга суяниб, топувчилар фикр юритадилар. Демак, қўшимча кичкинагина маълумот топишмоқнинг жавобини топишга анча енгиллик туғдиради. Агар яширинган предметнинг айрим хусусияти ҳақида берилган сўроққа жавоб олингандан кейин ҳам жумбоқ ечилмаса, уни қуювчи унинг жавобини ўзи айтиб бериш учун жавоб берувчидан «шаҳар» «қўрғон» беришни сўрайди. Жумбоқ жавобини айта олмаган одам «шаҳар» беради»¹⁰. Демак, у айбдор ҳисобланиб, жазоланади.

Аммо жумбоқ айтувчи ҳам ўзи айтган жумбоқнинг жавобини яхши биллиши керак. «Очувини билмай туриб жумбоқ айтган ҳам гуноҳкор»¹¹ саналган.

«Шаҳар» бериш масаласи ҳозирча атрофлича ёритилмаган. Бу кўп халқлар ўртасида тадқиқотлар олиб боришни, қадимги манбаларда сақланган изларини ахтариб, махсус текширишни талаб қиладиган масаладир. Шундай бўлса ҳам бу ҳақда бир оз тўхталиб ўтишни лозим топдик. 1. Топишмоқ қадим замонларда давлат иши учун ҳам аҳамиятли ҳисобланган. Жумбоқни очувчиларга, жумбоқнинг аҳамиятига қараб, мукофотлар берилган.

Баъзи маълумотларга қараганда, жумбоқ айтишишда го-

⁹ Бу ҳол бошқа халқларда ҳам мавжуд.

¹⁰ И. В. Колесницкая, Загадки, стр. 217; И. А. Сухорев и О. А. Сухорева, Материалы по таджикскому фольклору, Самарқанд, 1934, стр. 4—5.

¹¹ Самарқанд областининг Қоракиса қишлоғида яшовчи Грузия модан 1962 йилда ёзиб олинди.

либ чиққан шахсни бирор қўрғонга бошлиқ қилиш одати ҳам бўлган. Мисол учун, «Давлатёрбек» асаридаги қуйидаги ўринни алоҳида қайд этиш мумкин. Давлатёр деган шоир зиндонга солинади. Подшо Исо ва Мусо деган шоирлар билан Давлатёрни айтиштироқчи бўлади. Давлатёрни зиндондан олиб чиқадилар. Подшо Давлатёрга: «Ошиқларни сенинг билан айтиштираман, агар енгсанг чўх марҳамат қилурман, агар енгмасанг яна зиндон[да] қолурсан», — дейди. Давлатёрнинг Исо ва Мусо ошиқлар билан айтишуви шеър билан тузилган диний мазмундаги сўроқлар ва жавоблардан иборат бўлиб, тортишувда Давлатёр енгади. Подшо ошиқларнинг ҳар қайсисига юз қамчи беради, яна «ҳарна кўнглингда бўлса айт, топиб берурман. Агарда мунда қолсанг бир кент бериб хоҳлаган қизингни олиб берурман ва бекларбеги қилурман»¹²; — дейди.

Бу асар гарчи диний афсоналарга асосланган бўлишидан қатъий назар, унда маънолари яширинган сўроқлар — жумбоқ ва жумбоқни еча олмаганларнинг жазоланиши, ғолибларнинг катта мукофотга сазовор бўлишининг қайд этилиши бизнинг темамиз учун аҳамиятлидир. Хусусан, шоҳ томонидан ғолиб Давлатёрга «бир кент берурман» ва «қўрғон беги» қилурман дейилиши, топишмоқдаги «шаҳар бериш» билан боғлиқдир.

«Ҳазор савол Маликан донишманд»да ҳам сўроқларга жавоб бера олмаганларнинг ўлимга ҳукм этилишини таъкидлаш, жавоб топа олган шахсга подшолик тахтини ваъда қилиш¹³ ҳам «шаҳар бериш» билан боғлиқ бўлса керак. Ҳар ҳолда, «шаҳар бериш» қадим замонларда донишмандликка катта эътибор бериш билан алоқадор бўлган. Бундай диний тус бериш феодализм шароитида ҳукмрон синфларнинг манфаатини ҳимоя қилиб, халқ орасида ислом динининг таъсирини ошириш ниятида яратилган асарларда кўпроқ учрайди. Халқ ижодида эса топишмоқ бундай диний таълимотга асосланмасдан ундаги шаҳар бериш ифодаси сақланган бўлса ҳам, у илгариги маъносида бўлмай, «шаҳар» || «қўрғон» бериш деган гапнинг ўзигина қолган ва сўз ўйинидек бир тус олганга ўхшайди. Руслардаги топишмоқ ўйинида ҳам «шаҳар бериш»нинг шу тарзда қолганлиги, асл моҳиятининг очилмаслиги, унинг узок йиллар давомида унутилганлиги билан изоҳланса керак.

2. Топишмоқда яширинган нарсани, яъни топишмоқнинг

¹² Маъруфий, Давлатёрбек (қўлёзма).

¹³ 2-бет. Бундан кейин шу асарга мурожаат этилганда „ҳазор савол“ деб чекланамиз.

жавобини топа олмаган одамдан топишмоқ айтувчининг «шаҳар» сўраши ҳам топишмоқнинг жавобини эълон қилишга ижозат сўрашдир, шунинг учун ўйинда қатнашувчи жумбоқни еча олмаса, жумбоқ қўювчи жавобни ўзи айтиб бериши учун унга қараб, «шаҳар берасанми?» ёки «шаҳар бердингми?» дейди. Бу ерда шаҳар сўзининг асл маъноларига эътибор бериш зарур бўлади. Шаҳар сўзи арабча «شهر»¹⁴

(шаҳара), яъни эълон қилиш, машҳур қилиш, маълум қилиш деган маънони билдиради. Ўйинда қатнашувчи жумбоқ жавобини топа олмаган экан, жавобни жумбоқни қўйган одамнинг ўзи айтиб беради, демак, яширинган предметни маълум қилади. Шунинг учун «шаҳар» сўзи бу ерда ҳозирги биз тушунган маънода бўлмай, арабча شهر бўлиши ҳам ҳақиқатга яқиндир.

Топишмоқ ўйинида жавоб топа олмаганни уялтириш, ҳақоратлаш, қоралаш, яъни унинг номига ёмон сўзларни айтиш—

арабча شهر (шаҳҳара) сўзига ҳам эътибор

беришни талаб қилади. «Шаҳар» олган шаҳар берганга қараб айтадиган гаплардан мисол келтирамиз:

Жуммоғимни жуттирдим,

Оқ эшакка миндирдим,

Олти тоғдан ошириб,

Ота-энангдан жашириб,

Олис журтқа соттирдим.

Сен топмасанг мен топай,

Оғзингга таппини ёпай. (Шаҳҳрисабз, Т. 4.)

«Шаҳар, унда бору мунда кел, келиб манинг қошимга йиқил! Йккаламиз кетайлик, санам кетавуриб тап этиб бир халога туштинг. Манам кетавуриб жаранг этиб бир тилла-хонага туштим. Бир девона «Ҳей дўст» деб келди. Мен бир олов курак тилла чиқариб бердим, мани тол кўчада алқиб-алқиб кетти. Сан бордингу бир олов курак гўнг чиқариб бердинг. Сани тол кўчада қарғаб-қарғаб кетти. Манам бир отга миндим, сан бир яғир эшакка миндинг. Қунжарадан нон қилиб эшакнинг яғирига кунжарани тегизиб ялаб-ялаб кетдинг. Ман бордим, шинни минан мураббога нонни тегизиб ялаб-ялаб еб кетдим. Ҳай сен топмасанг мен топай»... (Наманган, М. У.). Шундан кейин ҳақоратлайдиган сўзлар айтилади.

Топишмоқ жавобини топа олмаган одамни уялтириш, қи-

¹⁴ Х. К. Баранов, АРсл., стр. 527.

зартириш ёки бирор вазифа топшириш бошқа халқларда ҳам борлигини кўраимиз¹⁵⁻¹⁶.

«Шаҳар» бериш, уялтириш кабилар топишмоқнинг жавобини топа олмаган одамга қаттиқ таъсир қилади. Бу эса айтилган жумбоқнинг жавобини билишга, топишмоқларни пухта ўрганишга ундайди.

Мана шуларнинг ҳаммаси бирликда «шаҳар бериш» иборасида мужассамланган ва топишмоқ ўйинида ўз изини ёки моҳиятини маълум даражада сақлаган ва айни замонда «шаҳар бериш» маъносини мураккаблаштириб юборган.

Топишмоқнинг жавобини топа олмаганда фақат юқорида кўриб ўтганимиздек, «шаҳар бериш»да айтиладиган сўзлардан ташқари қуйидаги сўзлар ҳам қўлланган, масалан:

— Соттим,

— Олдим.

— Қаерни?

— Қўлини.

— Нима қиласан?

— Паншаха қилиб хирмон савураман.

Мана шу тартибда жавоб бера олмаган одамнинг ҳар бир аъзоси айрим-айрим энг охирида шахснинг ўзи сотилади.

— Соттим,

— Олдим.

— Қаерини?

— Ўзини.

— Нима қиласан?

— Товдан жумалатиб ўтин қиламан, — деб тамомлайди ва топишмоқ жавобини ўзи айтади (Қорақиса, Р. Ю.). Бу тартибда айтишиш фақат икки шахс, яъни топишмоқ айтувчи билан жавоб берувчи ўртасидагина бўлмай, балки унга ўйинга қатнашувчилардан бири ҳам аралашади. У топишмоқ жавобини бера олмаган одамни топишмоқ айтувчига, юқорида кўрсатилган мисолдагидек, сотади. Бу тартиб уйғурларда ҳам бор¹⁷.

Баъзан жумбоқ айтишганда унинг жавобини топиш муддати ҳам илгаридан белгиланиб, шарт қўйилади. Шу муддатда жумбоқ айтувчи жумбоғининг жавобини айтмайди, шаҳар ҳам сўрамайди. Белгиланган муддат тамом бўлгандан кейин, жавоб топа олмаган одам «шаҳар» беради. Бу тўғрида Булунгур район, Гулбулоқ совхозида яшовчи Дўст Ўсаров гапириб,

¹⁵⁻¹⁶ Б. А. Гарриев, 37-бет; Г. Гурбанов, 51-бет; М. А. Рыбников, стр. 53; И. А. Худяков, Великорусские загадки, М., 1861, стр. 4; О. А. Сухарев и Н. А. Сухарева, Материалы по таджикскому фольклору, Самарканд, 1934, стр. 4.

¹⁷ «Загадки», (уйғурский язык), Хамийское наречие, М.—Л., 1954.

«бир жумбоқни чеча олмай бир ҳафта сурлуғишиб жоттиқ»,— деди.

Бундан кўриниб турибдики, топишмоқ жавобини билмагунча жавоб айтилмас ёки шу жавобни билмаган одамни кўпчилик ўртасида қизартирилар ва ҳақоратланар экан. Шарманда бўлиш ва ҳатто, таққирланишдан қочиш, кўп нарсани билишга, фикрий қобилиятни ўстиришга, ҳозиржавобликка ўргатади.

Топишмоқнинг жавоби образлар орқали жумбоқланган объект-нарсга ёки табиат ҳодисаларининг отини айтиб беришдан иборатдир. Иккинчи сўз билан айтганда, бир нарсга ёки табиат ҳодисасидан образли ифодалар воситаси билан иккинчи нарсга, ёки табиат ҳодисасига таққослаб, метафорик мазмунни ечиб беришдан иборатдир. Топишмоқнинг савол-жумбоқ қисми унинг жавоби билан бир бутунликни ташкил этади. Шунинг учун ҳар иккала компонент, яъни жумбоқ билан унинг жавоби мавжуд бўлган ҳолдагина бир бутун топишмоқ бўлади. Топишмоқнинг икки қисми образлар, бадний воситалар, тилдаги ранг-барангликлар шу халқнинг асрий традициялари доирасида бир-бирига мос ва кўпчиликка мақбул бўлмоғи керак. Шунинг учун топиладиган нарсга мувофиқ топишмоқ тексти атрофлича, яхши ўйлаб яратилган бўлса, жавоби ҳам тўғри топилади.

Топишмоқ айтилар экан, унинг жавобини топиш талаб этилади. Лекин ижод процесси аксинчадир — аввал объект танланади, кейин уни яшириб, метафорик ифодалар изланади. Асосан бир объект ва унга боғлиқ ҳисса ва ҳодисалар (масалан, ток ва узум ҳақидаги каби), баъзан органик бир-бирига боғлиқ бўлмаган нарсалар тўпланиб, мураккаб бир жумбоқ ҳолига келтирилади. Жумбоқни яратиш процесси мураккаблашади, шу билан бирга жавобни топиш ҳам хийла қийинлашади.

Баъзи бир топишмоқлар бир неча предметни ўз ичига олади.

Масалан:

«Узун терак,
Ичи ковак».

Бу топишмоқнинг жавоби аслида қамишдир. Шунга қарамай, баъзи жойда кува, баъзан милтиқ ёки мўри ҳам дейилади. Бунга сабаб, шу нарсаларнинг шакл томонидан узун ва ичи ковак — бўш бўлишидир. Шу жиҳатдан, бу топишмоқнинг жавоби кейинчалик кува бўлган. Бундай жавобларнинг ҳаммасини тўғри деб қабул қилиш ҳам мумкин эмас, албатта. Юқоридаги мисолда мўри билан теракни таққослаш унча му-

вофиқ эмас. Терак — қамиш, кува, милтиқ (унинг стволи назарда тутилган) каби айрим-айрим предметлардир. Мўри эса тутун чиқиши учун девор орасида махсус ишланган бўшлиқ.

«Сорибой акам ичкари,
Соқоллари ташқари»

топишмоғининг асл жавоби сабзидир. Кейинчалик маккажў-хорига ҳам шу жавоб қўйилган. Бу ҳам нарсаларнинг шакл томонидан ва баъзи белгиларининг бир-бирига яқинлиги натижасидир. Сабзининг ҳам, жўхорининг ҳам ранги сариқ, сабзи ер тагида ўсса, жўхори паяда қават-қават пўстлоғи ичида яширинган ҳолда ўсади; сабзининг барглари ер устида, жўхорининг попуғи тананинг учидан чиқиб туриши билан юқоридаги топишмоққа иккала жавоб ҳам мос келади.

Баъзи топишмоқлар борки, айтувчи оғзидан ёзиб олингандаги жавоб айтилган жумбоққа мос келмайди. Мисол:

«Оқ сигир туриб кетди,
Қора сигир ётиб қолди».

Бу топишмоқни айтган одам жавобини қор ҳамда аёз деган. Бу жавоб унчалик тўғри эмас. Биринчи мисранинг жавоби ҳақиқатан қордир. Лекин иккинчи мисранинг жавоби аёз эмас, балки ер бўлади. Чунки ерга ёққан қорнинг эриб кетиши оқ сигирнинг туриб кетишига ўхшатишган. Ер бетини қоплаган қор эригандан кейин — ер қолади. Қора сигир — ер демак.

Демак, жавобларнинг нотўғри айтилиши билан топишмоқ мазмуни бузилади. Шунинг учун жавобни ҳар томонлама ўйлаб, муҳокама қилиб ечиш керак бўлади. Тўпловчилар ҳам масаланинг шу томонларига алоҳида эътибор бериб, ҳар бир топишмоқни бир неча одамдан ёзиб олсалар, шу ернинг ўзида кўпчилик томонидан мақбул ва оммалашган вариантларни аниқлаб борсалар, тўғри хулосалар чиқаришга ишончли замин тайёрлаган бўлар эдилар.

* * *

Топишмоқ ўзининг мазмуни, композицион қурилиши, тuzилиши эътибори билан хилма-хилдир. Топишмоқда аниқ бир нарса — ҳайвон, қуш, ўсимлик, иш қуроли ёки табиат ва табиат ҳодисаси ҳақида сўз боради. Унда ўйлаб топилиши дозим бўлган нарса ёки ҳодиса ўзидан узоқ иккинчи нарсага таққосланади. Мана шу бир предметнинг бирор белгиси бадий образлар орқали ифодаланиши топишмоқда нарсанинг

асосий яшириниш замини ҳисобланади. Унинг ичидаги яширинган нарсанинг номи, жавоби эса топишмоқнинг маъносидир. Топишмоқда яширинган нарсани (сўроқ жавобини) топиш учун эса таққосланган иккинчи нарса қайси томондан ўхшатиш-тилганлигини билиш керак. Масалан:

«Ер тагида олтин қозиқ». (Тошкент, З. А.)

Бу образли жумлада сабзининг ранги олтин рангига яқинлиги, шакл томонидан қозиққа ўхшашлиги эътиборга олинган. Олтин сариқ тусни ифодалаш учун ишлатилганлиги эътиборда тутилиб жавоби яширинган. Шунга ўхшаш:

«Ер тагида ёғли хасип». (Тошкент, Х. Ғ.)

«Кўприк тагида тўртта қурт». (Андижон, М. Ж.)

«Бир қоп ун, уннинг ичида устун» (Тошкент, Х. С.)

кабилар ҳам мустақил топишмоқлардир.

Баъзан айрим-айрим топишмоқлар бирлашиб бир предметли ёки кўп предметли бир бутун топишмоқ ҳосил қилган. Масалан:

«Чопса, чопилмас,
Бўлса, бўлинмас,
Кесса, кесилмас,
Кўмса, кўмилмас».

Бу тўрт мисрали топишмоқда биргина нарса яширинган бўлиб, жавоби соядир. Айни замонда ҳар бир сатрнинг жавоби ҳам соядир. Бу сатрларнинг ҳар қайси аслида алоҳида-алоҳида топишмоқ бўлган. Ҳозир ҳам якка-якка, баъзан икки ёки уч сатри бирлашиб айтилади. Унга «Йўнса, йўнилмас» вариантини қўшиб, беш сатрли қилиб айтса ҳам бўлаверади.

Бирлашган топишмоқлар ҳамма вақт шу хилда бўлмайди. Масалан:

«Тоғда талаймонни кўрдим,
Сувда сулаймонни кўрдим.
Тузсиз пишган ошни кўрдим,
Юмалаб ётган тошни кўрдим». (Қўштамғали, Б.)

Бу топишмоқда тўртта предмет — бўри, балиқ, сумалак, тошбақа ҳақида гап боради. Улар комплекс ҳолда бир бутун топишмоқ шаклида айтилади. Аммо бу топишмоқ қурилиши, поэтик формаси жиҳатидан аввал бир-икки топишмоқ бўлиб, кейинчалик бир бутун ҳолга айланганлиги учун жавобини топиш қийинлашган бўлиши керак. Биринчи ва иккинчи мисраларнинг қофияси, радифлари бир хил бўлиши жиҳатидан улар икки предметни билдирган бир топишмоқдир. Учинчи ва

тўртинчи мисралар, худди шу хилдаги бошқа бир топишмоқдир. Топишмоқнинг биринчи байти, биринчи мисраси бўри тўғрисида бўлиб, унинг характерини билдириш учун талаймон сўз ишлатилган: талаймон сўзи таламоқ феълидан: тала + й + мон.

Иккинчи сатринг жавоби балиқ бўлиб, ундаги сулаймон омоним сўздир: 1) сувловчи маъносида¹⁸; 2) арабча балиқ маъносида «سَلِيمَان» 3) диний афсонада Сулаймон пайғамбар номи²⁰.

Топишмоқнинг иккинчи қисми, яъни учинчи ва тўртинчи мисралари сумалак билан тошбақа ҳақидадир. Сумалак ундирилган буғдойдан пиширилади, унга туз солинмайди. Сумалакни пиширган вақтда унинг таги куймаслиги учун тош ташланади. Топишмоқда, албатта, шу ҳол кўзда тутилган бўлиши керак.

Тўртинчи мисра жавобини тошбақа дейилишининг сабаби, унинг усти ҳам, таги ҳам тошдек қаттиқ бўлганлигидандир. Бу тўғрида яна шундай топишмоқ ҳам бор:

Ости тош, усти тош,

Ўртасида чандир бош. (Мирзачўл, И. Б.).

Бу ерда ҳам тош сўзи тошбақани билдиради.

Мазкур топишмоқ қозоқ²¹, татар²², уйғур²³, туркман²⁴, худди шунингдек, озарбайжон²⁶ халқларида ҳам мавжуд. Аммо Озарбайжонда мазкур топишмоқнинг учинчи мисраси — «Дузсиз пишмиш ош гўрдим»ни²⁷ сумалак эмас, балки «ҳолва» дейишади. Ҳолва бўлиши ҳам мумкин. Чунки ҳолва ҳам асосан ун (буғдой) дан пиширилиб, унга туз солинмайди.

Қадимий топишмоқларнинг хусусияти шундаки, унда яширинган предмет иккинчи бир нарсага таққослаш йўли билан айтилади, жавоби эса ўша предметнинг номи бўлади. Жавобда, одатда шарҳ бўлмайди. Шундай топишмоқлар борки, улар оддий кичик сўроқдан иборат бўлади. Масалан: «Дунёда тўртта нарса йўқ?» каби. Бу ерда фақат тўртта предметни

¹⁸ Татар халқ топишмоғида «сувда сулаймон»нинг жавоби зулук, Н. Исанбат, 147-бет.

¹⁹ Х. К. Баранов, Арсл., 466-бет.

²⁰ Рабгузий, Қиссасил анбиё, Қозон, 1859, 331-бет.

²¹ С. Аманжолов, 159-бет.

²² Н. Исанбат, 51-бет.

²³ М. Зайндий, 201-бет.

²⁴ Г. Гурбанов, 22-бет.

²⁵⁻²⁶ Ҳ. Зайнолли, 68-бет.

²⁷ Ҳ. Зайнолли, 68-бет.

топиш сўралади. Бу сўроққа жавоб эса изоҳланган тарзда ҳар қайси предметни аниқлаб бериши керак.

«Осмоннинг устунни йўқ,
Ҳовузнинг қопқоғи йўқ,
Кўрпанинг енги йўқ,
Ошпичоқнинг қини йўқ». (Терсак, Б. Х.)

Кўрамизки, жавоб предметда мавжуд бўлмаган нарсани аниқ кўрсатиши билан характерланади. Натижада сўроқ ва жавоб бир бутунликни ташкил этиб, шу жанр учун характерли хусусият юзага келади.

Бундай хусусиятга эга бўлган топишмоқ бошқа халқларда ҳам мавжуд. Масалан, Усмонли ва Булгария турклариди ҳам шу топишмоқнинг версия ва вариантларини учратамиз. Усмонли туркларда «Бизим еве бир карга гелди «джак» деди, «джук» деди, «дунјада дерт шеј јок деди»²⁸.

Унинг жавоби: туянинг нағали, хачирнинг боласи, осмоннинг нарвони, денгизнинг қопқоғи йўқлигидир.

Бу шаклдаги топишмоқларнинг бошқа вариантларида баъзан олти нарса йўқ, етти нарса йўқ дейилиш ҳоллари ҳам учрайди. Йўқ деганда дунёда фақат тўрт, олти ё етти нарсани йўқ деган тушунча мавжуд эмас, албатта. «Йўқ» орқали 4, 5, 6, 7 сонлари билан айтилган топишмоқларда ўша топишмоқ яратилган замонда бўлиши мумкин бўлмаган ҳолатларнинг инсонга жуда танишлари олинади.

Туркман халқида яширинган олти сўроққа жавоб талаб этиб:

«Алты матал, ады ёк»²⁹

дейилади. Бунинг жавобида: кўрпанинг енгсизлиги, чаноқ (ёғоч товоқ)нинг сопи йўқлиги, ернинг ўлчовсизлиги, кўкнинг (осмоннинг) тиргаги йўқлиги, қулон (ёввойи эшак)нинг ўти ва қушнинг сути бўлмаслиги назарда тутилган. Шу топишмоқнинг бошқа бир вариантыда:

«Еди юмагымың ады ёк»³⁰

шаклида етти нарсани топиш ўртага ташланади. Бунинг жавобида: кўкнинг тиргаги, қушнинг сути, қулоннинг ўти, кўрпанинг енги, дарёнинг қопқоғи бўлмаслиги билан бирга, қил билан осмонга чиққан, игна билан қудуқ қазиганнинг йўқлиги уқтирилади.

²⁸ В. З а в а р и н, Османские загадки, Собрания в Бруссе (оттиск из Древностей Восточных), т. IV, вып. 1, М., 1912, стр. 11.

²⁹ Г. Г у р б а н о в, 40-бет.

³⁰ Ўша асар, 39-бет.

Бундай шаклдаги топишмоқ қозоқ халқида йнгит билан келинчак айтишишида учрайди. Сўроқда «бор» сўзи етти нарсани жумбоқлаган. Жавобда «йўқ» сўзи билан бўлиши бўлмаган нарса саналади³¹.

Мана шу топишмоқлардаги жавобларда йўқ дейилган нарсаларни бир жойга йғиб келганимизда шундай ҳолни кўра-миз: осмоннинг устун, ҳовузнинг қопқоғи, ошпичоқнинг қини, кўрпанинг енги, сувнинг оёғи, ернинг чети ёки ўлчови, қушнинг сути, туянинг нағали, хачирнинг боласи; тошда томир, эшакда, отда ўт йўқлиги; қил билан осмонга (кўкка) чиққан, игна билан қудуқ қазиганнинг йўқлиги қайд этилади.

Мана булардан маълум бўладики, жумбоқланган предметлар 4, 5, 6, 7 нарсагина эмас экан. Ҳозир кўлимизда мавжуд топишмоқларни текширганимизда, сон жиҳатидан кўп нарсанинг йўқлигини айтиш мумкин экан.

Бу топишмоқларнинг ҳар бири ўз вақтида алоҳида топишмоқ бўлиб, кейин-кейин тўрт бир, беш бир, олти бир, етти бир бирлашиб кетганлиги шубҳасиздир.

«Дунёда тўрт нарса йўқ» деган сўроққа жавобдан биринчиси — осмоннинг устун йўқ деган жавобни олайлик. Бу дастлаб келиб чиқишида осмоннинг белгилари учун айтилиб, унда нима йўқлиги сўралган бўлса керак. Бу белгилар умумлашгандан кейин энди «Осмоннинг нимаси йўқ» деган сўроқ туғилиши табиий. Чунки ўзлашган белгиларни қайтариш шарт эмас.

Топишмоқ туб моҳияти билан савол бўлса ҳам, асосан, аниқ савол бўлмай, юқорида айтганимиздек, предметлараро яширинган саволдир. Айниқса, ўзбек халқ топишмоқларида туғридан-туғри савол шаклида тузилган топишмоқлар оз учрайди. Бундай савол-жавобли формадаги топишмоқлар кўпинча ёзма адабиётга хосдир. Масалан:

Савол:

«Ул нимадур кеча-кундуз дам олмай юрар?»

Жавоб:

«Бири ой, бири кун турур»³².

Савол:

«Ул нечук жонивордирки, бир тешикдин чиқиб яна киролмас?»

³¹ Со бир жон Муҳаммад Содиқ ўғли, Жумбоқ (қозоқ тилида), Қозон, 1903, 2-бет.

³² Ҳазор савол, 13—33-бетлар.

Жавоб:

«Ул ёмон сўздирки, кимни оғзидан чиқса,
пушаймон қилиб керн киргали бўлмас»³³ каби.

Кейинги давр ёзма адабиётда савол формасида тузилган топишмоқларни учратиш мумкин³⁴. Булар кўпроқ бошқа халқлардан таржима орқали ўтган топишмоқлардир.

Савол шаклидаги топишмоқлар функцияси жиҳатидан нарсалар ҳақида айтилган бўлса ҳам, тузилиш эътибори ва яратилиш жиҳатидан традицион — халқ топишмоқларидан фарқ қилади. Бу шаклдаги топишмоқлар умуман бадийликдан холи бўлиб, тўғридан-тўғри оддий савол — жумладан иборатдир. Улар нима, ким, қандай, нечук, қайси каби сўроқлар ёрдами билан айтилади. Масалан:

«Нима соқоли билан туғилади (эчки).

Ким ҳар хил тилда гапирди? (акси—садо).

Қайси ҳайвон бутун қиш бўйи бошини пастга қилиб ухлайди?» (кўршапалак).

Аммо ўзбек халқ традицияси асосида яратилган савол формасидаги халқ топишмоқлари юқоридагилардан бутунлай фарқ қилади: Масалан: йўл, туёқ изи ҳақида:

«Уламая-улама,

Бошига етиб бўлама?

Йўлда ётган сополни

Олиб кетиб бўлама?! (Чим қ/с.)

Баъзан топишмоқдаги сўроқ унинг объекти тилидан айтилади.

«Аққа ўтдим билдингми?

Бақа ўтдим билдингми?

Оқ қуврайнинг бошини —

Чертиб ўтдим билдингми?» (шамол) (Ҳатирчи, Р. Р.)

Баъзи топишмоқлар бир неча сатрларни ташкил қилган сўроқ, жавобли — диалог шаклида тузилган мураккаб формада келади.

Қамиш боши шилдирайди,
уни топинг дилбарим!

— Қамиш боши шилдирайди —
шамол деганамасми.

Бақа кўзи милтиллайди,
уни топинг дилбарим!

— Бақа кўзи милтиллайди —
чироқ деганамасми.

Апалоғу шаполоғ,

— Апалоғу шаполоғ —

³³ Уша асар, 23-бет.

³⁴ Совет даврида яратилган янги топишмоқлар, 105-бет.

уни топинг дилбарим!
Ичидаги жиззаси,
уни топинг дилбарим!
Тагида оташи,
уни топинг дилбарим!

ош деганамасми.
— Ичидаги жиззаси —
мош деганамасми.
— Тагидаги оташи —
олов деганамасми?

(Тошкент. 3. А.).

Бу топишмоқ сўроқ-жавоб шаклида тузилган. Шуниси қизиқки, топишмоқнинг савол қисми ундов — буйруқ шаклида, жавоб қисми эса шубҳали савол формасида жумбоқланган. Бундай топишмоқлар қадимдан яратилган қисқа, ихчам топишмоқлар бўлмай, балки китобий усулда шеърый йўлга солиб тузилган кейинги услубдаги топишмоқлардан иборатдир. Топишмоқнинг бу формасида ёзма адабиётнинг таъсири мавжуд бўлиб, саводли одамлар томонидан яратилганлигини ҳам тахмин қилиш мумкин. Бундай услуб, бу форма асл халқ топишмоқлари учун умумий хусусият эмас. Шунинг учун унинг намуналари жуда оз учрайди.

Халқ орасида, оз бўлса ҳам, мураккаб сюжетли топишмоқлар ҳам мавжуд.

**Қиз тушини чечасига айтиб
тургани:**

Оч газадан чанг чиқди,
у нимадир, чечажон?
Жўра отли бир чиқди,
у нимадир, чечажон?
Ёлғиз отли бир чиқди,
у нимадир, чечажон?
Адир ўти чангиди,
у нимадир, чечажон?
Тўрт оёғи бовриға³⁵,
у нимадир, чечажон?
Овзи бор-да кувшамас,
у нимадир, чечажон?
Орқаси бор, англамас,
у нимадир, чечажон?
Жер устига қор жоғди,
у нимадир, чечажон?
Қор устига қон томди,
у нимадир, чечажон?
Бек эшиги урувли,
у нимадир, чечажон?
Туркман эшик бурувли,

**Чечаси тушини жўраб
тургани:**

Оч газадан чанг чиқса,
жовчи келар, она қиз.
Жўра отли бир чиқса,
қуда келар, она қиз.
Ёлғиз отли бир чиқса,
куёв келар, она қиз,
Адир ўти чангиса,
қўй келади, она қиз.
Тўрт оёғи бовриға,
туя келар, она қиз.
Овзи борда кувшамас,
от келади, она қиз,
Орқаси бор, англамас,
сигир келар, она қиз.
Жер устига қор жоғса,
ун тўкилар, она қиз.
Қор устига қон томса,
қўй келади, она қиз,
Бек эшиги урувли,
тўй келади, она қиз.
Туркман эшик турувли

³⁵ Бағрида.

у нимадир, чечажон?
Қора ёғоч путоқсиз,
у нимадир, чечажон?
Бовлан кўзи суяксиз,
у нимадир, чечажон?
Оч биқиним қичийди,
у нимадир, чечажон?

чимилдигинг, она қиз.
Қора ёғоч путоқсиз —
қора сочинг, она қиз.
Бовлан кўзи суяксиз —
эмчагингиз, она қиз.
Оч биқининг қичиса
куёв қучар, она қиз³⁶.

Бу топишмоқда қиз томонидан ўн беш сўроқ берилиб, уларнинг ҳаммасига жавоб олинган. Мазкур жумбоқнинг бошидан охиригача бир сюжет, яъни тўй маросими тасвирланади; совчи келиши, унаштириш, куёв келиши, тўёнларнинг келиши, чимилдиқ ва бошқалар бирин-кетин тасвирлаш орқали жумбоқланган.

Топишмоқлар инсонга таниш предметларнинг айрим белгиларини бирин-кетин тасвирлаб ёки турмушнинг бирор томонига оид этнографик расм-русмларни бирин-кетин келтириб ясалади. Натижада топишмоқларнинг кўп предметлилиги юзага келади. Шунинг учун ҳам бу турни мураккаб топишмоқлар деб атадик. Бу тур топишмоқда яширинган предметнинг ҳар бири алоҳида сатр бўлиб, сўроқ гап (у нимадир?) ҳар қайси жумбоқдан кейин такрорланади. Жавобида эса жумбоқ такрорланиб, ҳар қайсисининг жавоби ҳар бир жумбоқнинг такроридан кейин ечилади.

Саноқ сонлар билан жумбоқланган топишмоқлар тузилиши жиҳатидан бир неча турларга бўлинади. Бир турида объектнинг ёлғиз ўзинигина олиб, уни ҳар томонлама тасвирлаш эмас, балки ўша объект — нарсани бирор нарсага ўхшатиш ҳолда қанча (неча) бўлиши эътибори билан жумбоқланади. Ўхшатиш ва сон яширинган объектни англайди. Масалан:

«Бир дарахтда ўн икки шоха,
Ўн икки шохада ўттиз япроқ —
Бир ёни қора, бир ёни оқ». (Хева, Ю. Ш.).

Ечимнинг берилган белгилари туфайлигина жумбоқ очилади, унинг жавоби — йил, ўн икки ой, ўттиз кеча ҳам кундуз³⁷ эканлиги топилади. Агар ўша сонлар иштирок этмаса, у ҳолда дарахт хоссалари саналган бўлар эди.

Бурунни кундага, кўзни дарчага ўхшатиб, 1 ва 2 сонлари билан жумбоқланган топишмоқда ҳам шу усул қўлланилган:

³⁶ Бу жумбоқ бирор эпик асардан бўлиши керак. Ҳозирча қайси асардан эканлиги бизга маълум эмас. Айтувчи: Муҳаммадраҳимхўжа Муҳаммадсодиқ ўғли, Сурхондарё обл., Жарқўрғон р-н, Жалойир қ/с.

³⁷ Ой ҳижрий йилга нисбатан 30 кун ҳисобида олинган.

«Устида икки дарча,
Уртасида бир кунда». (ФАр., инв. № 346)

Топишмоқда кўзга ташланадиган яна бир хусусият, унинг эгаларининг тушириб қолдирилишидир.

Баъзи топишмоқларда кишиларга маълум предметлар назарда тутилгани ҳолда улар нарсаларга ўхшатилмайдиган ва белгилари ҳам айтилмайди, аммо жумбоқда қанча предмет назарда тутилган бўлса (кўпинча ўн предмет) ўша сон бир жумбоқ дейилади. Бунинг умумий ифодаси шундай:

1) бирдан ўн биргача, сананг: (Терсак, Х. М.)

2) ўн бир қора, бир жумбоқ? (Гулбулоқ, И. Х.)

3) бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз, тўққиз, ўн, ўн бир қора, бир жумбоқ!? (Қўштамғали, А).

Жумбоқланган предметлар ўнта бўлиб, жавобини топувчи исталган предметларни бирдан ўнгача санаши керак. Бунда ҳар бир сон предметга қўшилиб айтилади ва жумбоқ очилади. Ундаги ҳар бир соннинг товушига кейинги сўз (предмет номи)нинг биринчи товуши мос бўлса, қофия ва оҳангдошлик юзага келади:

«Бирим — билагим;

эким — элагим;

учим — учагим;

тўртим — тўшагим;»

бешим — бешигим;

олтим — ошиғим,

еттим — етовим,

саккизим — саркам,

тўққизим — тўқлим,

ўним — ўймоғим,

ўн бир қора, бир жумбоқ. (Қўштамғали, А.)

Охири мисра «ўн бир қора, бир жумбоқ» иборасида исталган предмет «бир қора», яъни ҳаммаси бир топишмоқдан иборат эканлиги қайд этилган. Бу ўринда ўн сонидан кейин бир сўзининг келиши топишмоқ жавобини топишни қийинлаштириш мақсадида қўлланилган.

Туркманларда бу формадаги топишмоқ ўн икки сони билан яширинганини кўрамиз ^{38—39}.

Саноқ сонлар иштинрок этган фольклор асари бошқа халқларда ҳам учрайди. Аммо улар топишмоқ бўлмай, балки бо-

^{38—39} Б. А. Гарриев, 43-бет.

лалар ўйини таркибига киради ва русларда «Рифмованный счет»⁴⁰, татарларда «Ўйин тақмоқ»⁴¹ деб юритилади.

Айрим топишмоқлар сонларни ҳисоблаш асосида тузилган. Бундай ҳисоб (масала) топишмоқларида ҳеч қандай ўхшатиш, метафора, аллегория ва бошқа бадий воситалар иштирок этмайди. Шундай топишмоқлардан намуна сифатида ҳавода учаётган ғоз жумбоғини келтириш мумкин:

«Бир тўда ғоз учиб борар экан. Бир ғоз рўпара келиб: «Эй юз ғоз, саломат бормисиз» дебди. Унда улардан бири айтибди: «Биз юз ғоз эмасмиз, яна биз миқдори ғоз бўлса ва яна бизнинг ярмимиз миқдори ва ярмимизнинг ярми бўлса, у вақтда сен қўшилсанг юз ғоз бўламиз» дебди. Ҳаводаги ғозлар қанча экан?

Жавоби 36. $(36+36+18+9+1=100)$.

Мазкур топишмоқ рус, татар, тожик, туркман, таранчи-уйғур ва бошқа кўпгина халқлар орасида кенг тарқалгандир. Аммо «Туркман халқ маталлари»да ғоз ўрнида одам кўрсатилганини учратдик:

«Бир адам бир топар адамынын янына гелип:

— Эссалавмалейким, йүз адамлар — диййәр. Онда олар:

— Алейкимсалам, яланчы бир адам.

— Мен ниреден яланчы?

— Сен ялан диййән, биз йүз адам дэлдирис.

Сиз отурән адамларың үстүне шунуң ялы адам, ене шонуң ярысы, онуң ҳем ярысыны, үстүна-де мени гошсаңыз сиз йүз боларсыңыз диййип жогап берен»⁴².

Жумбоқнинг бу туркманча варианты кейинги вақтларда тўқилган бўлса керак.

Бу факт фольклор традициясидаги энг кейинги ҳодисадир. Топишмоқнинг жавобида мантиқсизлик кўзга ташланади. Жавобни иккинчи шахс бермоғи керак. Иккинчи шахс бир тўда одам ёки уларнинг вакили. Жавоб берувчи ўзини бир тўп одам ичида ҳисоблаб кела туриб охирида яна «мени қўшсангиз юз бўласиз»,— дейди. Ҳолбуки, унинг ўзи ҳисобга кирган. Тўдага салом берган якка одам қўшилганда тўғри йўл тутилган бўлар эди. Жумланинг кесими ҳам грамматик жиҳатдан нотўғри, «бўларсиз» эмас «бўлармиз» бўлмоғи керак эди. Кўриниб турибдики, якка одам ташқарида ҳисобга кирмай қолган. Бир тўда одам вакили ўзини тўдадан ажратиб, сон-

⁴⁰ Бу формани, яъни сонлар тартибига оҳангдош сўзларни келтириб, маълум маъноларни ифодалашни рус болалар фольклоридagi қофияли санок билан қиёс қилиш ҳам аҳамиятга эгадир (В. П. Анникин, стр. 227; В. Дружинин, стр. 54).

⁴¹ Топишмоқлар, 67-бет.

⁴² Г. Гурбанов, 40-бет.

ларни белгилаган тақдирда ҳисоб мутлақо тўғри чиқмайди. Демак, бу топишмоқ эътиборсизлик билан ишланиши натижасида жавобнинг нотўғри чиқишига сабаб бўлган.

Юқориди айтиб ўтганимиздек, сонларни ҳисоблаш йўли билан айтиладиган топишмоқлар унча кўп бўлмаса ҳам, уларнинг намуналари учрайди. Бу типдаги топишмоқлар ҳақида В. И. Чичеровнинг «Бунақанги арифметик топишмоқлар умумий репертуарда у қадар катта ўрин тутмайди. Бундай топишмоқлар шубҳасиз, метафорик топишмоқлардан анча кейин юзага келган. Жанрнинг бундай тури китобий манбадан бунёдга келган деган тахмин ҳақиқатдан йироқ эмас»⁴³ деган фикрини қувватлаймиз.

Халқ оғзаки ижоди учун жуда характерли бўлган вариантланиш фольклорнинг бошқа жанрларига нисбатан топишмоқларда кўп учрайди. Шунинг учун кўп топишмоқларнинг бир қанча варианты бор. Масалан, нонпар (чакич) ҳақидаги топишмоқнинг ўндан ортиқ варианты мавжуд. Катта момонг (момом) лой тепади, Қалта момом (бобом) лой тепар (тепади), Қалтагина хотин лой тепар, Кичкина бобом лой тепади, Кичкина (кичкинагина)⁴⁴ хотин (хотинча) лой тепар, Қалта хотин лой тепар (тепади), Пакана хотин лой тепар (тепади), Пакана хотин ер тепар, Том устида лой тепар кабилар.

Бу топишмоқнинг жавоби, гарчи чакич (нонпар) бўлса ҳам, унда яширинган предмет иккита бўлиб, бири чакич, иккинчиси нон учун тайёрланган хамирдир.

Хамир—ундан, лой—тупроқдан бўлса ҳам, улар сув билан қорилганда ҳар иккисининг орасида шакл жиҳатидан ўхшашлик бор. Бу ўхшашлик топишмоқ учун ўринли образ яратишга хизмат қилган.

Лойни оёқ билан тепиб пишитилган. Тандирга ёпиш учун ясалган нон чакичланса, унинг қабариб пишишига ёрдам беради. Мана шунинг учун лойни тепиб пишитиш ва ясалган нонни тандирга ёпишдан илгари чакичлаш ўртасида яқинлик кўрган халқ чакич ҳаракатини тепиш ҳаракатига ўхшатиб образлаштирган.

Ўй ишининг деярли ҳаммаси, шу жумладан, хамир қилиш ва нон ёпиш (кичик бир истисно билан) умуман аёллар хизмати эди. Шунинг учун ҳам, топишмоқда яширинган предмет (чакич) ўша меҳнатни бажарувчи шахс билан момо, хотин деб образлаштирилган ва бу топишмоқ хусусиятига кўра,

⁴³ В. И. Чичеров, Загадки, «Русское народное творчество», М., 1959, стр. 324.

⁴⁴ Қавс ичнда топишмоқнинг морфологик варианты кўрсатилди.

аниқлашга ёрдам берувчи белги сифатида унинг сифати калта, калтагина, яъни қисқа, қисқагина (бўйли), кичкина, кичкинагина, пакана сўзлари билан ифодаланган.

Момодан мурод — хамир қилиб, нон ёнувчи аёл бўлгани каби бу меҳнатнинг ва бу меҳнат процессининг жуда қадимийлигини эслатишдир. Момо ўрнига бобо сўзининг ишлатилиши ҳам шу қадимийлик — кексаликни билдириш учундир⁴⁵ (Бу масала этнографик катта оила тартибларига алоқадор эмасмикан деган тахминимиз ҳам йўқ эмас).

«Том устида лой тепар» варианты эса топишмоқда лой ўрнида том образи оммалашгандан кейин топишмоққа хос хусусият асосида эгани тушириб қолдириш приёми билан вужудга келган.

Хулоса: 1) Аслида бир йўлдан иборат бўлган топишмоқ ўзининг асосий хусусиятини сақлаган ҳолда барча вариантларда бир йўлдан ошмаган.

2) Кесим барча вариантларда баъзан кичик бир морфологик ўзгариш билан мутлақо сақланган.

3) Асосий вариантланиш яширинган предметларни образлантиришдадир. Булардан биринчиси — меҳнатни бажарувчи образ, иккинчиси — меҳнат объектидир. Меҳнат қилувчи (момо, бобо, хотин) ва меҳнат объекти (лой, том, ер) образларининг вариантланиши ондаги тадрижий тақомилнинг натижасидир.

Топишмоқларда вариантланиш ҳамма вақт, юқорида айтганимиздек, бир қолипда бўлмайди. Уларда вариантланишнинг турли-туман усуллари мавжуддир. Шу жиҳатдан илон ҳақидаги топишмоқни келтирамиз: 1. «Ер остида *мойли*» («ёғли») ⁴⁶ қайиш. 2. «Ер остида ёғли *ҳасин*». 3. «Ер остида ёғли *химча*» (хивич). 4. «Ер остида ёғли *қамчин*». 5. «Ер остида хом *қайиш*». 6. «Ер остида қизил *қамчин*» кабилар.

Асосий фарқланиш, топишмоқ хусусиятига кўра биргина предметни нисбий ўхшаш хусусияти билан образлашдадир. Илон ўзининг шакли жиҳатидан қайишга, ҳасипга, хивичга, қамчинга ўхшатишган. Вариантлар сони ва тарқалишига қараганда қайишга ўхшатилиши қадимийдир. Унинг сифатини ёғли дейиш ҳам ечимни осонлаштириш ва оддий қайишдан фарқи борлигини эслатиш учун «семиз»лигини таъкидлашдир. Хом қайиш дейишда ҳам шу белгини англатади. Лекин илонни *қамчинга* ўхшатишда нисбий қиёс қилишдан ташқари, қи-

⁴⁵ Эркак понвойлар бўлганлиги ва ҳозир ҳам борлигини биламиз, лекин уларнинг мазкур топишмоқ учун объект бўлганликларини исботлаш қийиндир.

⁴⁶ Баъзи шеваларда жовли.

зил қамчин дейишда қандай этнографик асослар борлигини махсус текшириш лозимдир.

Игна ҳақидаги топишмоқ ҳам кўп вариантлидир. Бу топишмоқларнинг бир-биридан фарқланадиган бир неча хили мавжуд бўлиб, ҳар қайсиси ўзаро вариантланади. Шулардан энг характерлиларини келтирамыз: «Пакана хотин, чачвони⁴⁷ узун», «Кичкина хотин, пўпаги узун», «Кичкина хотин, лачаги узун», «Кичкина келинчак, чоч попуги қулочдак».

Бу топишмоқлар форма жиҳатидан нонпар ҳақидаги топишмоқларга ўхшаш тузилган. Бу мисолларнинг ҳар бирида ҳам биринчи мисра игна ҳақида бўлиб, бу ердаги ўхшатиш унинг вазифаси билан эмас, балки тикиш ишининг аёлларга хослиги билан характерлидир. Иккинчи мисрада чачвон (сочбоғ), пўпак, лачак, чоч попуги (соч попуги) хотин-қизларнинг ўзигагина мансуб предметларнинг аёлларга хослиги таъкидланади. «Ўзи бир қарич, соқоли қирқ қарич», «Ўзи бир қарич, қуйруғи ўн бир қарич», «Ўзи кичкина енгичка⁴⁸ кокили узун».

Бу мисолларнинг биринчиси ва иккинчисида игна билан ип қарич ўлчовида берилган. Аммо биринчи (игна) ва иккинчи предмет (иплар) ўртасида узунлик жиҳатидан фарқлар борлиги кўрсатилган. Бу — жумбоқни топишни қийинлаштириш учун қилинган. Ип биринчи вариантда — *соқол*, иккинчисида — *қуйруқ*, учинчисида — *кокил* образида олинган. Соқол ҳам, қуйруқ (бу ўринда от қуйруғи кўзда тутилган) ҳам, кокил ҳам тук бўлиши эътибори билан ингичка тола — ипга таққосланган. Уларнинг ҳар қайсисида бирининг ўрнига иккинчисини қўйиш натижасида вариантлик ҳосил бўлган.

Игнанинг сифати ва вазифасига кўра мураккаброқ жумбоқланиши ҳам борки, уларни топиш учун яна ҳам кўпроқ фикр юритиш кераклиги қуйидаги мисралардан кўриниб турибди: «Жилт этиб, жилғага тушди», «Чилп этди, жилғага тушди», «Йилт этди, жилиб кетди», «Ялт-ялт этди, етти тоғдан ўтди».

Бу вариантларга юзаки қараганда уларнинг бири иккинчисига ўхшашдай кўринади. Аммо буларнинг ҳар қайсиси бир-биридан ўзаро фарқ қилувчи хусусиятларга эгадир. Юқоридаги мисоллардаги: *жилт* (йилт), *ялт* (ялт-ялт) сўзи игнанинг ҳаракат вақтида ёруғлик таъсири билан йилтиллашини эслатади. Лекин бу белгининг ўзи предметни топиб олиш учун етарли эмас. Шунинг учун жумланинг иккинчи қисмида игнанинг вазифаларидан атайин қавиқ олинган, шунда ҳам пахтали нарсалар қавиғига эътибор берилган. Бу образнинг

⁴⁷ Сочбоғ.

⁴⁸ Ингичка.

ўринли эканлигини тўғри тушуниш учун *жилға*, *сой* ҳар *тоғ ора*лаб ибораларининг маъносига диққат қилишимиз керак. Маълумки, тоғларда табиий булоқ ёки қор-ёмғир сувларининг қуйи томон оқиши натижасида катта-кичик сойчалар ҳосил бўлган. Булар халқ тилида *жилға* деб аталади. Тўннинг, айниқса, пахталик тўннинг қавиқлари кўчма маънода шунга ўхшатишган. Сой гарчи жилғадан анча катта бўлса ҳам, топишмоқдаги муболаға услуби, баъзан жилғали сой шаклида ифодалашга имкон берган. «Тоғ ора

лаб ўтди» ибораси худди шу муболаға асосида ҳар бир қавиқ оралигидаги юксакла-ниш тоққа ўхшатишган.

Топишмоқларнинг вариантланиши хилма-хил хусусиятларга эгалигини кўрсатиш учун яна бир мисол келтирамиз: «Туби бир, шохоси минг» топишмоғи отнинг думини билдиради. Бир тубдан ўсиб чиққан дум толаларининг маркази думгаза бўлиб, минг сўзи аниқ сонни эмас, балки жуда кўпни билдирувчи чама сон маъносида ишлатилган. Бир ва минг сонлари мазкур топишмоқнинг вариантларини яратишда асосий роль ўйнаган.

«Сувга тушса битта,
Сувдан чиқса мингта» (Тошкент, З. А.).

Бу топишмоқ ҳам от думи бўлгани билан буни юқоридаги топишмоқнинг варианты дейиш қийин, албатта. Чунки, биринчисида икки предмет: думнинг тарқалиш маркази — туб (думгаза) ва дум толаларини эшлаш керак бўлса, иккинчи топишмоқда фақат биргина дум толаларининг ўзи бўлиб, унинг сув ичида ва сувдан чиққандаги ҳолати эътиборга олинган. Аммо топишмоқларда баъзи сўзларни ўзгартириш, алмаштириш йўли билан аниқ топишмоқнинг турли вариантлари вужудга келган.

Баъзи топишмоқларнинг вариантланиши айрим сўзларнинг ўзгариши ёки бир нарса ўрнига иккинчи нарса, яъни предмет номининг ўзгариши натижасида юзага келган. Бунга сигирнинг тили ва бурни ҳақидаги топишмоқни мисол тариқасида келтириш мумкин: «Икки ўчоққа бир косов» (Қўштамғали, З. С.) топишмоғида икки ўчоқ — сигирнинг бурун тешиклари, бир косов — тилидир. Сигир ҳамма вақт бурнини тили билан ялаб-тозалаб туришини ўчоқдаги оловни ковлаш, тўлиб қолган чўғ ва кулларини тортиш-тозалаш қуроли бўлган косов вазифасига ўхшатиб таққослаш ёрдами билан жумбоқланган.

Шундай топишмоқнинг иккинчи вариантыда *ўчоқ* ўрнида *тандир*⁴⁹ олинган. Бу топишмоқнинг: «Икки охурга бир косов»

⁴⁹ «Икки тандирга бир косов»,
«Уч тандирга бир косов»,

варианти ҳам бор. Бунда *ўчоқ*, *тандир* ўрнига *охур* олинган. Аммо бу ерда англашилмовчилик бор. *Учоқ* ёки тандирга нисбатан косовнинг муносабати аниқ ва равшан. Косовнинг *охурга* ҳеч қандай даҳли йўқ. Шу жиҳатдан буни мақбул вариант дейиш қийин. «Икки қозонга бир дастрўмол» топишмоғидаги *ўчоқ* ёки *тандир* ўрнига *қозон* дейилса, *косов* ўрнида *дастрўмол* олинган, яъни сигир тили қозон чочиққа ўхшатишган. Бу топишмоқнинг: Икки қозонга бир *чўмич* формаси ҳам учрайди.

Ҳозир қўлимизда тўпланган материаллар орасида бошқа тиллардан, айниқса, рус халқ топишмоқларидан ўзбекчага таржима қилинганлари ҳам учрайди. Масалан, русларда тўрт филдиракли араванинг филдираклари қуйидагича жумбоқланган:

«Четыре брата бегут,
Друг друга не нагонят»⁵⁰.

Кейинги вақтларда ўзбек тилида ҳам учрайди:

«Тўртта ака-ука
Бир-бирига етолмайди».

топишмоғи мазкур рус топишмоғининг эркин таржимаси экани шубҳасиздир. Маълумки, Россияда арава тўрт филдиракли бўлиб, ўзбекларда эса икки филдираклидир. Россия аравасининг олдинги икки филдираги кичик, кейинги икки филдираги каттароқ бўлгани учун таржимада ака-ука деб берилган. Бу топишмоқ сўзма-сўз таржима қилинган бўлиб, бегут сўзи тушириб қолдирилган.

«Тўрт оғайнининг бошида бир қалпоқ»—

топишмоғи тўрт оёқли столни билдиради. Бу топишмоқ русларда қуйидагича учрайди.

«Четыре брата
Под одной шапкой живут»⁵¹

Таржима орқали кирган топишмоқлардан яна бири:

«Ҳеч ерининг касали йўқ,
Бирдай ҳанграйди»

Унинг русча варианты:

«Ничего не болеет,
А все стонет»⁵².

⁵⁰ Д. Н. Садовников, № 1009, стр. 128.

⁵¹ Д. Н. Садовников, стр. 51, № 238.

⁵² Д. Н. Садовников, стр. 119, № 925.

Топишмоқларнинг синфий моҳияти. Фольклор кўпинча бадий асар бўлганлиги учун у синфий жамиятда синфий моҳият касб этади. Фақат бундаги синфийлик ҳар бир жанрда ва у жанрнинг ҳар бир асарида бир хилда ўз ифодасини тополмайди. Топишмоқ худди мана шундай синфийликни ҳамма вақт акс эттира бермаган. Маълумки, топишмоқ бирор предметга қаратилган бўлади, аммо бу предметнинг ўзи эса синфий эмас, албатта. Шунга қарамасдан, баъзи топишмоқларда синфий муносабат мавжуд бўлади. Меҳнаткаш халқнинг эксплуататорларга бўлган муносабати шу халқ оммаси яратган топишмоқларда хилма-хил образлар орқали очиқ ёки яширин ҳолда ўз ифодасини топган.

«Ол, ол! деса олмайди,
Олмаганга қўймайди». (Чортоқ, В. М.).

Бу топишмоқ эксплуататорлар вакили даллол ҳақидадир. Ҳақиқатан ҳам, бозорда текинхўрлик, алдамчилик билан осон пул топиб кун кўрувчи даллол сотиладиган молни ўзи учун олмайди, аксинча уни ортиқ баҳо билан бошқаларга ишқаб ўтказиб, маълум миқдорда «бебилиски» пул топишга ҳаракат қилади. Топишмоқда даллолнинг мана шу фирибгарлик, текинхўрлик сифатлари ўз ифодасини топган.

Энди бақа ҳақидаги топишмоқни олиб кўрайлик. У:

«Ҳовуз ёнида султон бойвачча»⁵³.

шаклида жумбоқланган. Маълумки, ҳовуз сув бақасининг яшаш жойидир. Бақа ҳовуз бўйига чиққанда баъзан ётади, баъзан чивин овлайди. Бизнингча, мазкур топишмоқ заминида муҳим социал маъно бўлиши керак. Султон бойвачча дейилишидан энг салқин ва сувли ерда бемалол ҳузур қилиб яшайдиган ўзи хон, ўзи бек бойваччалар эслатилаётганини пайқаймиз.

Сичқон тўғрисидаги топишмоқларда ҳам асосан текинхўрлар, бойлар, муллалар образи гавдаланади:

«Токчама-токча
Саматжон бойвачча» (Андижон, Х. Р.).

Энг аввал шуни айтиш керакки, бу типдаги топишмоқнинг турли вариантлари ўтроқ ҳаёт кечирувчилар ўртасида яратилган. Чунки токча ўтроқ шароитда яшовчиларнинг уйида бўлади.

Токча ер сатҳидан баланд бўлишига қарамай, сичқон девор орасини кавлаб, унга йўл очар ва тайёр озуқани еб, уни меҳнат қилиб топган кишига зарар етказган. Сичқоннинг ма-

⁵³ Жумоқ мажмуаси, 10-бет, № 63-сон.

на шу текинхўрлигини жуда яхши билган халқ бойлар ва бойваччаларни сичқонга тенглаштириб, уларнинг ажойиб образларини яратган.

Мазкур топишмоқдаги Саматжон, маълум бир жойдаги (масалан Андижонда) конкрет тарихий шахс номи бўлса ҳам, бу ном умумлаштирилган образ касб этган. Топишмоқнинг Тошкент вариантыда у Хўжахонбой номи билан жумбоқланган. Бу эса ҳар жойнинг ўзига маълум бойини эслатиш орқали мақсадни тингловчига тезроқ англатиш услубидир.

Халқ руҳонийларнинг текинхўрлигини кўрсатиш учун мазкур топишмоқнинг қуйидаги вариантини яратди.

«Токчама-токча,
Ичи тўла мулла бачча»⁵⁴

Сичқонни текинхўр образида берилиши русларда қуйидагичадир:

«Под полом, полом,
Стоит (ходит) барыня с колом»⁵⁵.

Бу топишмоқ формаси томонидан ҳам бир-бирига ўхшайди. Ўзбекчадаги «Токчама-токча» ўрнида «Под полом, полом» дейилиши рус халқининг ўз турмуш шароити билан боғлиқдир. Лекин шуниси характерлики, руслар ва ўзбеклар (шу қатори бошқа халқлар ҳам) сичқоннинг текинхўр зараркунанда эканлигини қадимдан яхши билганлар, бу эса уларнинг ўз турмушлари билан боғлиқ равишда топишмоқ яратишларига асос бўлган.

Топишмоқларда халқнинг нафрати ўтмиш тарихий давр ҳукмдорларига қаратилганини кўрамиз. Жумладан, ўтмиш давр ҳукмронлари битга ўхшатиладир.

Бит инсон қонини сўрувчи, инсонни барча офат ва фалокатларга гирифтор қилувчи зараркунандалардан биридир. Халқ топишмоқларида хонни бит образида учратамиз.

Абдуллахон — беустихон (ФАр., инв. 346, № 47).

Топишмоқдаги Абдуллахон XVI асрда Бухоро хони эди, халқ оммаси унга ва унинг сиёсатига қарши нафратини шу топишмоқ орқали ифодалаган.

Бу топишмоқни халқ ўзи яшаб турган замондаги ҳукмдор номи билан қайта ишлаб, аини мазмунни сақлагани ҳолда янги топишмоқ яратган:

⁵⁴ «Жумоқ мажмуаси», 17-сон, 12-бет.
⁵⁵ Д. Н. Садовников, стр. 184, № 1623.

«Осмони ресмон⁵⁶,
Мулла Абдурахмон — беустихон» (Чортоқ, З. М.).

Чортоқдан ёзиб олинган бу топишмоқнинг жавоби ҳам битдир. Бу ердаги Абдурахмон — Фарғона хонлигида халққа зулм ўтказган Абдурахмон Офтобачи (XIX аср) деб биламиз.

Топишмоқлар орасида соф динийлари ҳам учрайди. Рўза ҳақидаги топишмоқлардан бири:

«Бир фалак, ўн икки ҳандалак, ўн бирини еб, ўн иккинчисини еса ўзи кофир, хотини талоқ»⁵⁷ шаклида айтилади. Бу топишмоқда рўза тутишга даъват қилинади. Юқоридаги топишмоқ, кишиларнинг дунёқарашидаги чекланганликлари сабабли, кўпчилик ўртасида ҳам айтилиб юрган. Шундай бўлса ҳам, баъзан халқ унинг формасини сақлаган ҳолда юқоридаги топишмоққа янги маъно бериб, унга қарши фикр баён этганини ҳам кўрамыз. Масалан:

«Том устида бир палак,
Унда ўн икки ҳандалак,
Ўн бирини жеса бўлар,
Бирини жемай бўлар ҳалак! (Қорақиса, Т. Ч.).

Бу топишмоқда рўза тутишнинг қанчалик азоб эканлигини биз «бирини жемай бўлар ҳалак» сатридан кўриб турибмиз.

Халқ катта қудрат ва жасорат эгасидир. У хон, бой, домла, имом, сўфиларнигина фош қилиб қолмасдан, асроилни ҳам қаттиқ қоралаган:

Битта бўри қўйни ейди қон чиқармай.

топишмоғидаги асроил қонхўр ваҳший бўри образи орқали берилади.

ЭПИК АСАРЛАРДА ТОПИШМОҚ

Топишмоқ табиат ҳамда жамиятдаги инсон учун фойдали ва зарарли бўлган предметлар, ҳодисалар ва воқеаларни ўз замони, ўз шарт-шароити доирасида олиб, уларни англашга, билишга ва англаштишга хизмат қилган.

Топишмоқ ўзининг мана шу хусусиятлари билан қадим замонлардан ҳозиргача мустақил жанр сифатида мавжуд бўлгани ҳолда, санъатнинг баъзи жанрларида ҳам ижобий роль ўйнаган.

Достон ва эртақлардаги ижобий қаҳрамонларнинг юксак

⁵⁶ Бу ерда осмон — юқори маъносида, ресмон — рисмон бўлиб юқорига тортилган арқон — дор маъносидадир. Б. В. Миллер, ПРсл., стр. 411.

⁵⁷ Жумоқ мажмуаси, 15-бет, № 95.

идрокини, донолигини бадий ифодалашда топишмоқ асарларга тасодифий ҳолда эмас, балки асарнинг сюжети ва ғоявий мазмунига у ёки бу синфнинг манфаатлари нуқтаи назаридан сингдирилган.

Пўлкан шоирнинг «Алпомиш» достонида Алпомиш Барчинойнинг барча шартларини бажаргани ҳолда, Барчиной Алпомишга жумбоқ айтади ва шу йўл билан уни яна бир марта синайди.

«Полвоннинг жангалари... Чимилдиқларди тутди, Барчинойди... Алпомиш полвоннинг олдига элтиб қўйиб, қайтди. Алпомиш Барчинойди қўлидан [ушлаб] тортти, қимиллата олмади. Барчиной Алпомишди шундай қўлидан ушлаб, зўрлик қилиб судраб кела берди. Шунда Барчиной Алпомишга қараб бир жумбоқ айтаётти:

«Уй ичида жопжориқ,
У нимади, бекбачча?
Унг қўлингда⁵⁸⁻⁵⁹ ўн туйманг,
У нимади, бойбачча?
Жуммоқ қўйдим, бойбачча...
Сизга жумбоқти қўйдим,
Шуни топинг, бекбачча!»

Ана энди Алпомиш Барчинойга жавоб бериб бир сўз айтаётти:

«Уй ичида жопжориқ —
Давлатингди, ой Барчин.
Унг қўлингда ўн туйманг —
Холларингди, бойбича.
Қўлимда толпинганинг...
Худо берса, фарзантти»,
«Фарзандингди қаддинган...⁶⁰
Бойчиварди чоптимма?
Банот уйди жоптимма?
Жуммоғингди топтимма?»

Анда Барчиной айтти: — Меннанам зиёд ўқиган экансиз,— деди. Анда Алпомиш Барчинойнинг ийнига қўлди ташлади»⁶¹.

^{58, 59} Унг — ун сўзининг қипчоқ диалектидаги бир варианты. Қўл бу ерда бармоқ маъносиди. Текстдаги мазмун ва Алпомишнинг жавобига қараганда, дostonни ёзиб олувчи қўлимда ўрнида янглиш равишда қўлингда шаклида ёзган. Биз айнан кўчирдик.

⁶⁰ Бу жавобнинг сўроғи Барчининг жумбоғида қайд этилмаган. Афтидан, дostonни ёзиб олиш пайтида, бизга номаълум сабаб билан тушиб қолган.

⁶¹ М у х а м м а д қ у л Ж о м р о д ўғли Пўлкан, Алпомиш, ФАр., 4-сон, қўлёзма, 1926, 69—70-бетлар.

Маълумки, «Алпомиш» достонининг версия ва вариантларида Барчин ўз талабгорларига, шунингдек Алпомишга ҳам бир неча оғир шартлар қўяди. Бу шартлар «Алпомиш» достонининг классик версияси Фозил шоир вариантыда тўрттага етказилган (пойга, кураш, ёй тортишиш, мерганлик)⁶². Пўлкан шоир вариантдан юқорида келтирилган кичик бир парчада қадимийроқ талабларнинг излари сезилади. Бу изикки қатламни эслатади.

Биринчи қатлам — қадим замонларда Ўрта Осиёда яшаган айрим қабилаларда аёл бирор эркак билан оила қуриши учун у эркак аёлни курашда енгиши шарт бўлган⁶³. Бу кураш замонлар ўтиши билан жамият тараққиётининг кейинги босқичларида ўз аҳамиятини анча йўқотган бўлса ҳам, бари бир унинг излари сақланиб қолган. Юқоридаги мисолда Алпомиш Барчинга муяссар бўлиш учун жисмоний куч билан енга олмагандан кейин Барчин, гарчи, уни истаб турган бўлса ҳам, талабгорининг енгиб чиқишини тилайди ва талаб қилади. Алпомиш Барчиннинг қўлидан ушлаб ўз бағрига тортмоқчи бўлганда Барчин унга бўш келмай Алпомишни тортиб кетиши⁶⁵ ўз-ўзидан яна бир синовни келтириб чиқарган. Бу синов оила қурувчининг ақлини синашдан иборат бўлган. Шунинг учун мазкур мисолнинг биринчисини қадимий, иккинчисини унга нисбатан кейинроқ яратилган дейиш мумкин. Эпосдаги мазкур эпизодда топишмоқ ҳал қилувчи роль ўйнаган. Шунинг учун Пўлкан шоир вариантыда Алпомиш (гарчи Барчиннинг дастлаб қўйган шартларини бажарган бўлса ҳам) кучда Барчинга тенг келолмаганлиги штрихлар билан қайд этилади.

Топишмоқ, айниқса, эртақларда кўпроқ ишлатилиб, сюжетнинг ривожланишига, муҳим масалаларнинг ҳал этилишига хизмат қилади. У баъзи эртақларда муҳим сюжет ва эпизодлардан бирини ташкил қилади. У топишмоқ эртақ ичида келганда, кўпинча, қаҳрамон ёки персонажнинг ақл, идрок, фаросат ва жасоратини синаш воситаси сифатида қўлланилади. Масалан, «Аёз» номли эртақка учта сюжетли топишмоқ киритилган.

Эртақ қаҳрамони Аёз (йигитнинг исми) йўлда бир чол билан учрашиб қолиб, чолга: «Узоқ йўлни яқин қилайлик», «От бўлмаса, той миниб кетайлик» дейди. Чол бу ибораларнинг мазмунини чақа олмайди ва ҳеч нарса демай, йигитнинг

⁶² «Алпомиш», 136—137-бетлар.

⁶³ Ҳ о д и З а р и ф, «Маликаи Айёр» достони, Тошкент, 1941, сўз боши, 7-бет.

⁶⁵ Қиз тўйидаги тортишмачоқ ҳам қадимий одатнинг кейинги изларидан бўлса керак.

сўзини ўз қизига бориб айтади. Чолнинг ақлли қизи гапни дарров пайқаб, отасига шундай жавоб беради. «Узоқ йўлни яқин қилайлик дегани «Гаплашиб кетайлик», «От бўлмаса, той миниб кетайлик», Қари экансиз, ёғочдан ҳасса қилиб берай дегани»,— деб тушунтиради.

Қиз ўзининг билармонлигини кўрсатиш ва шу йўл билан йигитни синаш учун отасига: — Шу йигит «уч хил ейдиган овқат» олиб берсин,— деб чолни йигитнинг олдига юборади. Йигит чолга ҳандалак олиб беради. Ҳандалакнинг этини ўзлари, пўчоғини эчки, уруғини товуқ ейди.

Қиз бир товоқ чучваранинг устига мой қуйиб, устидан патирни ёпиб Аёзга элтиб бериш учун бир кампирга топширади ва «Ҳаво қоронғи, юлдузлар зич, ой бутун» деб айтишни таъкидлайди. Кампир йўлда нон ва чучваранинг ярмини еб, мойини ичиб, қолганини Аёзга олиб боради ва қизнинг сўзини айтади. Аёз тугунни олиб: «Ҳаво ёруғ, юлдузлар сийрак, ой яримта» деб товоқни қайтаради. Қиз ва Аёз бир-бирларининг ақл-фаросатларини қайта-қайта синаганларидан кейин, бирга турмуш қиладилар.

Ушбу сюжетли топишмоқ рус халқида ҳам бор⁶⁶.

Халқ орасида сўроқ гап шаклида тузилган топишмоқлар ҳам мавжуд.

«Қаттиқдан қаттиқ, тошдан қаттиқ,
Шириндан ширин, шакардан ширин,
Аччиғдан аччиғ, заҳардан аччиғ».

(ФАр., инв. № 346, 175).

Бу топишмоқ халқ китобларидан «Гулфараҳ»⁶⁷ сюжети билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, кейинчалик эртақдан ажралган ҳолда алоҳида айтилиб юрди.

«Гулфараҳ»да шундай момент тасвирланган. Кунлардан бир кун подшо Жаъфаршоҳ вазири билан ов қилиб юганида бир бош суягига дуч келади. Унда шундай деб ёзилган эди:

«Қаттиқдан қаттиқ, нима қаттиқ,
Аччиғдан аччиқ, нима аччиқ
Шириндан ширин, нима ширин?»

Подшо хатнинг маъносини вазир ва амалдорларидан сўрайди. Уларнинг ҳеч қайсиси бу сўроқларга тўғри жавоб топа олмайди. Ниҳоят бир фақир чолнинг қизи — Гулфараҳ:

⁶⁶ А. Н. Афанасьев, Народные русские сказки, кн. 3, М., 1957, стр. 63, № 331.

⁶⁷ «Гулфараҳ», Тошкент, Фуламий матбааси, 1328 (1910), 8-бет.

«Қаттиқдан қаттиқ — от туёғи қаттиқ;
Аччиғдан аччиғ — ўлим аччиғ;
Шириндан ширин — уйланмаган одамга уйланиш
ширин» —

деб жавоб беради. Шоҳ Гулфараҳнинг ақл-фаросатини фаҳм-лаб, унга уйланади.

Бу эртақ топишмоқ билан узвий боғлиқ бўлиб, эртақдан топишмоқни ажратиш мутлақо мумкин эмас. Чунки эртақнинг мазмуни топишмоқларнинг берилиши ақл, идрок, фаросатни синашга асосланган.

Бу тур эпик асарларга баъзи латифалар, кичик-кичик афсоналар ҳам киради⁶⁸. Шуларга ўхшаш бир қанча мисолларни келтириш мумкин бўлса ҳам, бу ишимизда ҳозирча юқоридаги мисоллар билангина чегараланамиз.

Топишмоқ ва мақол. Топишмоқлар билан мақолларнинг айримлари ўзларининг баъзи бир хусусиятлари жиҳатидан бир-бирларига анча яқин туради. Топишмоқ билан мақолнинг айрим намуналаридаги мана шу бир-биринга яқинлик ва улар ўртасидаги фарқлар ҳақида бир қанча текширишлар ҳам мавжуд⁶⁹.

Топишмоқ ва мақол форма жиҳатидан ихчам, сиқик, ифода қилиниши, ритмик характери, шеърий формаси, қофия тuzилишлари эътибори билан ўзаро бирмунча алоқадор ва яқиндир. Топишмоқ ҳам, мақол ҳам ўхшатиш, таққослаш, солиштириш, метафорик образлар орқали айтилиш хусусиятига эгадир. Аммо топишмоқ билан мақол мазмун жиҳатидан бири иккинчисидан фарқ қилади. «Фарқ шундаки, мақол шу текстнинг ўзида жавобнинг изоҳини беради, топишмоқ текстида эса бундай изоҳ бўлмайди»⁷⁰.

Топишмоқ савол ва жавобдан иборат бўлиб, иккинчи бир шахс томонидан ечилиши шарт. Топишмоқнинг энг асосий хусусияти унинг предметлигидадир. Унда борлиқдаги аниқ предмет иккинчи предмет билан муқояса қилинса, «мақолда умумлашма фикр юритилади, хулоса берилади, ҳаёт фалсафаси ифода этилади»⁷¹.

Топишмоқ ҳеч вақт сўзлашув тилида мақолга ўхшаб гап орасида, хусусан, мақол вазифасида келмайди. Мақол турли халқларда жонли сўзлашувда, суҳбат вақтларида ўз жойига

⁶⁸ Бу тўғрида Г. Гурбанов ўз ишида батафсил тўхталиб ўтади, 128—137-бетлар.

⁶⁹ Ю. М. Соколов, стр. 219; И. М. Колесницкая, Загадки, стр. 534; Н. Каралина, стр. 147, 148; Г. Гурбанов, стр. 138—140.

⁷⁰ И. М. Колесницкая, Загадки, стр. 213.

⁷¹ М. А. Рыбникова, стр. 16.

қараб айтиладиган фикрни қувватлаш, тасдиқлаш ва исталган фикрнинг маъносини қисқа ва пухта қилиб англатиш мақсадида қўлланилади. Мақолда ижтимоий ҳаётдаги ҳар хил воқеаларнинг хулосаси кўп йилларнинг тажрибаси натижасида юзага келгандир. У халқнинг олижаноб фикрларининг умумлашган ва тугалланган ҳолда ихчам, бир ёки икки жумла орқали берилган бадний ифодасидир. Масалан:

«Ер ҳайдасанг, куз ҳайда,
Куз ҳайдамасанг, юз ҳайда!»

Ёки:

«Иши йўқнинг оши йўқ»

каби.

Мақолда халқнинг орзу-умидлари, инсонпарварлик, кишининг психологик кечинмалари, изтироб ва қувончлари, синфий қарама-қаршиликлар ва ҳар хил воқеалар акс этади. Демак, мақолда предмет эмас, балки мазмун бир ҳодисага қаратилган бўлади.

Шу билан бирга, қатор халқларнинг топишмоқларни текширган бир неча авторларнинг асарларида, мақол топишмоқча яқин — топишмоқ мақол ўрнида, мақол айни замонда топишмоқ ўрнида келиши мумкин деган фикр айтилади, бу фикрни тасдиқловчи мисоллар, намуналар келтирилади. Масалан:

«В городе рубят, к нам щепки летят⁷² (письмо,
вести).
Дарья с Марьей видятся, да не сходятся⁷³ (пол и
потолок).

Светит да не греет⁷⁴ (месяц).

Қаға болам оппоғим,
Қирпа болам юмшоғим⁷⁵

кабилар. Кўп халқларда, шу жумладан, ўзбекларда ҳам юқоридаги каби фактлар мавжуд:

«Ҳаммага тўн тикаман, ўзим яланғоч» (игна) (ФАр.
инв. № 346).

«Қичкина қозоннинг оши тотли» (ёнғоқ) (Гулбу-
лоқ. У. К.).

⁷² В. П. Анкин, стр. 78.

⁷³ Ю. М. Соколов, стр. 219.

⁷⁴ Н. Каралина, стр. 147.

⁷⁵ Қ. Ҳасанов, Уйғур адабиёти, VIII синф учун дарслик, Олма-Ота, 1959, 62-бет.

Сувда ботмайди,
Ўтда ёнмайди» (муз) (Хева, И. Б.).
«Кичкина хотин шошақан,
Кичкина қозон тошокан» (Ёнғоқ) (Отчоп, Г.).

Мақол ва топишмоқ халқ тажрибасининг ва кўп асрли кузатишларнинг якуни сифатида юзага келган. Уларнинг юзага келишидаги асосий омиллари, уларнинг функциялари бир-биридан фарқ қилади. Аммо топишмоқларнинг анчаси мақол, мақолларнинг кўпи топишмоқ деган фикрлар борки, бу даражада умумлаштиришга етарли даражада асос йўқ. Шунинг учун бир неча мисолларга асосланибгина эмас, балки ҳар қайси халқда шундай мақол ёки топишмоқ қанча миқдорни ташкил қилиши эътибори билан ҳам текшириш олиб бориш зарур. Озарбайжон тадқиқотчиси Идрис Иброҳимов «...топишмоқларнинг буюк ақсарияти (таъкид бизники—З. Ҳ.) айни замонда ҳам оталар сўзидир. Қизиғи шундаки, оталар сўзи ва масал каби ишланган топмачалар ҳеч бир ўзгаршга учрамайдилар. Топмачаларни чуқур текшириш, қарийб уларнинг ҳаммасини оталар сўзи каби қўлланиш мумкинлигига ишонч туғдиради»⁷⁶.

Ҳолбуки, мақол билан топишмоқни бир-бирига сингдириб юбориш ҳақиқатга унчалик тўғри келмайди. Масалан, туркий халқларда, жумладан, озарбайжон мақол ва топишмоқлари тўпламларида топишмоқларнинг мақол ўрнида келмайдиган фактлари жуда кўп учрайди. Бу тўғрида кўп халқларнинг топишмоқларини жиддий текширмагунча аниқ бир фикр айтиш қийин, албатта. Бизнинг текширишимизда ўзбек халқ топишмоқларида мақолнинг топишмоқ, топишмоқнинг мақол ўрнида келиши жуда кам учрайдиган ҳодисадир. Юқорида келтирилган мисолларнинг умумий сони мақол ва топишмоқларнинг умумий сонига нисбатан шунчалик озки, уларни айрим ҳодисалар дейишга тўғри келади. Демак, кўпчилик топишмоқлар айни замонда мақол ва масал бўлмасдан, балки уларнинг айримларигина шундай хусусиятга эгадир.

Буларнинг қайси бири олдин, яъни мақол топишмоққа ёки топишмоқ мақолга ўтганми деган савол туғилади. Айрим топишмоқларнинг мақол бўлиб келишини (удмурт топишмоқларини) текширган Н. Каралина яхши фикрлар айтганки, биз унга қўшилаемиз: «Алоҳида, алоҳида предмет ёки ҳодисалар ўртасидаги ўзаро алоқаларни кузатиш натижаси сифатида даставвал топишмоқ юзага келган. Бундай ўзаро алоқа то-

⁷⁶ И. Ибраҳимов, Аталар сөзу ве мäsälәр, Азәрбајчан шифаһи халғ әдәбјатына доир тадқиғатлар, Баки, 1964, 146-бег.

пишмоқнинг жавоб ва савол қисмларида очиб берилган. Сўнгра, жуда кўп қайтарилиши натижасида топишмоқнинг савол қисми шу қадар мустақиллик касб этганки, жавоб изоҳни талаб қилмай қўйган. Кейинги ишлатилишларида... мақол бўлиб қолган»⁷⁷.

Сўроқ ва жавобни ўз ичига олган топишмоқ, асосан, мақоллардаги ижтимоий масалаларни эмас, балки ҳаётда одамзоднинг турмуши учун, яшаши учун керак бўлган предметларни билишга қаратилган. Бу ҳам ўз даврида доноликка ундаш учун хизмат қилган. Унинг мана шу томонидан фольклорнинг баъзи жанрларида фойдаланилган. Шунинг учун топишмоқ дегандаги асосий маъно ва тушунча билан, умуман, фольклорнинг баъзи асарларида учрайдиган сўроқ ва жавобларни маълум даражада бир-биридан ажратиб қарашга тўғри келади.

Юқорида келтирилган масалаларни топишмоқнинг дастлабки вазифаси ва унинг тадрижий ривожланиши билан боғлиқ равишда махсус текшириш керак. Қадимий тарихий фактлар, аниқ ҳужжатлар бўлмаганлиги учун биз кейинги асрлардагина ёзиб олинган мисолларга асосланиб, бу жанрнинг узоқ тарихий ўтмиши ҳақида шубҳали тахминий мулоҳазаларга бормадик. Турли халқлар ўртасида жуда кўп олимлар ва фольклорга қизиққанлар томонидан тўпланган материаллар ва текширишлардан тўғри фойдаланиб, халқнинг ўз тарихий тараққиётини ҳисобга олган ҳолда, тарихий ёндашиш йўли билан ўзбек халқ топишмоқларининг узоқ ўтмиши ва унинг бошқа жанрларга муносабати масалаларини асосли равишда ёритиш навбатдаги вазифалардандир. Ҳозирча, топишмоқ билан мақол келиб чиқиш жиҳатидан жуда қадимий бўлиши билан бирга, улар бадиий формалари — тuzилиши, қурилиши жиҳатидан ҳам бир-бирига ўхшаш дейиш мумкин. Шунга қарамасдан, топишмоқ билан мақолнинг функцияси ва уларнинг айтилиш, ишлатилиш ўринлари ҳариккаласида ҳам бир-биридан фарқ қилади. Қадим замонлардан бизгача етиб келган топишмоқнинг баъзи бирларигина айни замонда мақол сифатида ишлатилади. Замонавий янги топишмоқлар мақол ўрнида ишлатилмайди. Эпик жанрлардаги топишмоқлар, гарчи сўроқ ва жавобдан иборат бўлса ҳам, улар хусусиятлари билан асосий топишмоқлардан фарқ қилади.

⁷⁷ Н. Каралина, стр. 124.

ТОПИШМОҚЛАР ЗАМИНИГА ДОИР

Топишмоқда қуёш, ой, юлдузлар ва табиат ҳодисаларини ҳар хил образлар орқали гавдалантирилиши асосида, кўпинча жуда қадимий тушунчалар ётади. Одатда уларни жонли метафорик ўхшатишлар билан бериш кучлидир.

«Бир отаси, бир онаси,
Неча юз минг боласи» (Терсак, Х. М.)

топишмоғида қуёш, ой, юлдузлар инсонга қиёс қилиб жонлантириб берилади. Бу топишмоқда қуёш билан ойнинг қайси бири ота ва қайси бири она эканлиги аниқ белгиланмаган бўлса ҳам, уларни ота ва она, юлдузларни эса уларнинг болалари деб айтилиши ибтидоий тушунчалар билан боғлиқ эканлигидан дарак беради. Чунки инсон ҳали табиатни ва унинг сирларини тўғри тушуна олмаган тотемистик тушунчалар ҳукмрон бўлган замонларда қуёш ва ойни оналик ва оталик бошланғичи — ота ва она деб тасаввур этилган.

«Онаси битта,
Боласи мингта» (Мусофиробод, Қ.)

деган топишмоқ заминида эса айни тушунча бўлса ҳам, бунда онадан мурад ой назарда тутилгани эҳтимолга кўпроқ яқин. Ўзбекларда ва бошқа бир қанча халқларда аёлни ойга ўхшатишади.

«Теги тоғора,
Усти ноғора,
Юз минг чечак
Бир гули лола» (Тошкент, Ҳ. F.)

топишмоғида ер, осмон, юлдузлар ва ой назарда тугилади. Бу топишмоқнинг иккинчи бир вариантыда тўртинчи мисра

«иккита лола» шаклида айтиладики, бунда қуёш ва ой назарда тутилади. Чечакни ҳозирги маънода англасак, юлдузларни чечакка (гулларга), ойни эса шу чечаклар орасидаги лолага ўхшатиш тотемизмга нисбатан анча кейинги даврга оиддир. Шундай бўлиши табиий. Лекин *чечак* ва *лола* сўзларини лингвистик томондан анализ қилсак, эҳтимол, бу топишмоқ ҳам юқорида кўриб ўтган топишмоғимиздек ойни — она, юлдузларни болаларга ўхшатишнинг бир вариантыдир. Жонли сўзлашувда ҳам болани юришга ўргатилад экан, *адак чечак* дейишида *адак* — *адоқ* — *оёқ* бўлиб, *чечак* — *чужуқнинг* фонетик бир варианты эмасмикан деган тахминга бориш мумкин?¹ Агар шу тўғри бўлса, *чечак* бола маъносида бўлмоғи керак; лола ҳам маълум гул маъносидан бошқа, *мураббий*, тарбия қилувчи маъносида ҳам келади². Ота ва она тарбиячидир.

Ойнинг бир ўзи топишмоқда шундай жумбоқланган:

«Бир парча патир,
Оламга татир». (Андижон, М. Ж.)

Бу топишмоқда тўлин ой билан патир таққосланган. Шу билан бирга, ой кечаси оламини ёритиб инсонлар учун баҳра берса, патир (нон) ҳам инсоннинг яшамоғи ва тирикчилиги учун энг муҳим озуқалардан бири бўлганидан ҳар иккаласи ўртасида қиёс учун яқинлик кўрилган бўлиши мумкин. Мана шу икки томон — шакл ҳам маънавий яқинлиги бу топишмоқнинг образлилигини таъмин этган.

Ойни кўмоч (нон)га ўхшатиш классик адабиётда ҳам учрайди. Масалан, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ида шундай байтни ўқиймиз:

«Ду чўба учи бу феруза хиргоҳ,
Анинг икки кўмочи меҳр ила моҳ»³.

Мазкур топишмоқда «Бир парча патир»ни қуёш дейиш ҳам мумкин. Аммо бу топишмоқнинг қўлимизда мавжуд ҳам-ма вариантларида *ой* деб берилган. Масалан:

«Ёрида (юқорида) ёрти нон қўйдим» (Ман-
гит, Х. С.).

Еки:

«Чинни, чинни, чинни қиз.

¹ Форсларда چوچه گاك* (чучагак) * ёш бола маъносида. Б. В. Миллер, ПРсл, стр. 272.

² Б. В. Миллер, ПРсл, стр. 734.

³ Алишер Навоий, Хамса, «Фарҳод ва Ширин», Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев, Тошкент, 1963, 65-бет.

Чин тепага чиқди қиз.
Болаларин ияртиб —
Томошага чиқди қиз» (Ёнбош).

Ўзбек топишмоқларида Чўлпон, Зухра (Венера), Ҳулқар (Сурайё), Етти қароқчи каби планеталар ёки саноксиз юлдузлар йиғиндиси — Сомон йўли деб номланган. Мавжуд топишмоқлар, асосан, конкрет бир планетани эмас, балки, умуман, юлдузларни жумбоқлашга қаратилган. Барча халқлардагидек юлдузларни санаб бўлмайдиган даражада кўпчилигини қайд этиш ва уларни кичик-кичик нарсалардай кўринганини инсонга жуда таниш предметлар орқали: ёнғоқ, ғўза, тариқ (сўк), жўхори, чечак, майда тош кабиларга таққосланиб образлаштирилгани кўзга ташланади.

Деҳқонлар тариқ, жўхори, ёнғоқ ва ғўза кабилар пишгандан кейин қуритиш учун уларни кўпинча томга ёйганлар. Юлдузлар ҳақида топишмоқ яратганда деҳқончиликдан етиштирилган шу маҳсулотларнинг ташқи кўриниши образ яратишга асос бўлган.

«Кўк кўйлакка ғўза ёйдим» (Наманган, М. У.).

Маълумки, халқлар қадим замонларда осмон сирларини кузатиш йўли билан тасаввур этганлар. Ерда яшовчи кишига осмон кундуз куни кўк ранг билан қопланган олам шаклида кўринган. Шунинг учун кўп халқлар фазони кўк термини билан ифодалаганлар. Топишмоқдаги кўк — осмон.

«Девону луғотит турк»да туркий халқлардаги бу тушунча аниқ қайд этилган⁴. Рус халқи ҳам фазони худди шу тусла тасвирлаган.

«Синенька шубенка
Покрыла весь мир»⁵.

Ҳозирги шоирларимиз ижодида ҳам фазо кўк дейилади. Масалан, шоир-драматург Собир Абдулланинг «Тоҳир ва Зухра» драмасида:

«Осмон азалда кўкми, ё Зухра кўк кийинган».

Кўкнинг кўйлак, кийим дейилиши поэзияда бир-биридан фарқли талқинларга эгадир.

Халқ топишмоқларида кўк фараҳ, шодлик, қувонч бағишловчи яхшилик симболи. Шунинг учун баъзи топишмоқларда кўк сўзи ерни қоплаб олган кўкламни билдиради. Кўк — ёш

⁴ М. Кошғарий III, 146-бет.

⁵ Д. Н. Садовников, стр. 209.

ўсимлик. Ғўзадаги барг пишган чаноққа нисбатан кўк бўлганлигидан ям-яшил ғўза — пахта майдони кўм-кўк кўринади. Шунинг учун ҳам бу ям-яшил майдон кўм-кўк осмонга ўхшатишган. Ана шу ям-яшил майдондаги ҳар бир ғўза япроқлари бағрида очилиб турган чаноқлар — кенг осмон бағрида чарақлаб турган юлдузларга ўхшатишган.

Аммо юқорида шоир Собир Абдулланинг «Тоҳир ва Зухра» драмасида келтирилган сатрнинг иккинчи ярмидаги кўк сўзини биз кўриб чиққан маъно билан аралаштирмаслик керак. Шоир сатрнинг биринчи ярмида кўкни ғазо маъносида ишлатган. Сатрнинг иккинчи ярмида худди шу сўзни халқимизнинг ўтмиш урф-одати билан боғлиқ бўлган тушунчага мос равишда мотам симболи маъносида ишлатган. Чунки Зухранинг жудолик қайғуси, мотам пайтлари кўк кийишни тақозо қилар эди.

Халқ топишмоқни жуда ҳам усталик билан яратади. Халқнинг бу санъатини топишмоқларнинг конкрет анализидан очиқ кўриш мумкин.

«Зил гилам, зил-зил гилам,
Кўтарай десам, оғир гилам».

Ер тўғрисидаги бу топишмоқнинг бадийлиги диққатга сазовордир. Бу бадийлик қуйидаги ҳолларда кўринади:

1) Ер кура шаклида деган илмий тушунча маълум бўлмаган замонларда, уни ясси деб тасаввур этиларди. Топишмоқда ер мана шу тушунча асосида «гилам»га ўхшатишган. Натижада яширинган нарсанинг яссилиги мажозий равишда уқтирилган.

2) Ана шу «гилам»ни инсон жисмоний кучи билан кўтара олмаслиги «зил» сўзи билан ифодаланган. Маълумки, «зил»нинг луғавий маъноси жуда оғир демакдир.

Бу топишмоқнинг бошқа бир варианты:

«Зил-зил гилам, зил гилам,
Зилданам оғир гилам» (Қўштамғали, 3. С.).

шаклида айтиладики, бунда айни фикр кучайтириброк ифода этилган. Шундай қилиб, биринчи сатрнинг ўзида «зил» сўзининг уч марта қайтарилиши яширинган нарсанинг чексиз оғирлигини таъкидлайди. Бу эса, жумбоқнинг яна бир асосий белгиси бўлиб, чексиз оғирлик ва фан нуқтаи назардан асоссиз бўлса ҳам, яссилик инсонда узоқ ўтмиш давр тушунчалари асосида «ер»ни ифодалаган.

3. Зил-зилу, яъни гилам демак⁶. Топишмоқда «зилу»нинг

⁶ Б. В. Миллер, ПРсл., стр. 427.

фонетик варианты «зил» гилам маъносида ишлатилган бўлиши мумкин. Худди шу сўз топишмоқнинг бир вариантыда «зул» шаклида ҳам қўлланган.

«Зул гилам, зул-зул гилам,
Кўтарай десам, оғир гилам». (Боёвут, С. Н.)

Агар шу топишмоқнинг дастлабки варианты «зил»нинг омонимик ва синонимик хусусиятлари эътиборга олинган бўлса, биринчи сатр:

«Зил гилам, зил-зил гилам?!»

бўлади. Бу эса топишмоқ учун табиий ва қонунийдир. Топишмоқнинг иккинчи сатри, одатда, жавоб топишни енгиллаштириш учун топувчига топишмоққа хос луқма, яъни топиш учун бирор белги билан уни кутилган жавобга йўллаш вази-фасини ўтайди.

Жумбоқни ечиш қийин бўлиб қолганда, топувчи томонидан «жонлими, жонсиз; қаерда бўлади; ўзи қандай!?» ва ҳоказо сўроқлари билан мурожаат қилиш ва жумбоқ айтувчи томонидан бир тур сўроққа жумбоқнинг бирор хусусиятини айтиб бериш билан жавобни топишга ёрдамлашиши бизнинг фикримизни тасдиқлайди.

Масалан, бақа ҳақидаги: «Босса вақиллайди» топишмоғи жумбоқнинг энг қисқа икки сўздангина иборат бир сатрли шаклидир. Бақани босганда вақиллаши ҳикматли сўз қаторига ҳам ўтиб, бирор тазйиқ, жабр натижасида шахснинг норозилик баён этиши «Қурбақа ҳам боссанг вақиллайди» шаклида ишлатилишида кўринади. Бундай бир сатрли топишмоқлар учраб туради.

Қисқа топишмоқларда жумбоқнинг қўшимча белгиси асосий белгига ёрдамчи сифатида баъзан ўша сатрнинг ўзида бўлади: «Ер тагида ҳўл гаврон» (илон) каби. Топиш учун зарур бўлган белги кўпинча иккинчи сатрга олинади; натижада икки сатрли жумбоқ ҳосил бўлади, шу вақтда шеърият талаби билан қофия ҳам зарур бўлиб қолади.

Биз текшираётган мазкур топишмоқ ана шу услуб асосида:

«Зил гилам, зил-зил гилам,
Кўтарай десам оғир гилам»⁷

шаклини олган. Бу билан жумбоқдаги «зил-зил гилам»ни кўтаришга инсоннинг кучи етмаслиги уқтирилиб, жумбоқни топишга енгиллик туғдирилган. Ана шу сатр оддий сўзлардан

⁷ Бир вариантда: «Қоқай десам, оғир гилам». (Қўшқант, Х.).

ташкил топган бўлиб, у ернинг чексиз вазминлигини бадний ифодалаган.

4) Жумбоқда радиф ҳам мавжуд.

5) ер яссилигининг гилам сўзи билан ифодаланиши топишмоқда мажоздан кенг фойдаланилганини кўрсатади. Бу ҳам шеърятнинг муҳим хусусиятидир.

Ана шу юқорида айтилганларнинг барчаси топишмоқнинг поэтик формасини, ундаги ифоданинг баднийлигини таъминлаган.

Мазкур топишмоқнинг бошқа вариантларининг фақат биринчи сатридагина ўзгариш бўлган.

Бу:

«Зар гилам, зар-зар гилам,
Кўтарай десам оғир гилам» (Ёнбош)

вариантида ернинг зар билан безалганлиги, унинг бойликлари тўлиб-тошиб ётганлиги қайд этилади.

«Зар гилам, зарбоп гилам»⁸ (Суварак)

варианти ҳам шу тушунчани ифодалайди.

Бу топишмоқнинг яна бир вариантыда ернинг фазилатига эътибор берилган:

«Зар гилам, зарбоп гилам»⁸
Кўтарай десам оғир гилам». (Наманган, М. У).

Ернинг оғирлиги топишмоқнинг иккинчи сатрида, худди юқоридаги вариантларидагидек айтилади-ю, лекин унда ернинг маҳсулдорлиги назарда тутилади. Бу маҳсулдорлик «заргар» таъбири билан ифода этилади. Зар — олтин қанчалик қимматбаҳо ҳисобланган бўлса, ерда етишган бойликлардан доимо фойдаланиб келган халқ бу маҳсулотларни олтин билан тенглайди. Шу маънода ерни инсон учун олтиндан ҳам азиз истеъмол этиладиган бойликлар хазинаси деб баҳолайди. Бу сатрнинг яна муҳим фалсафий моҳияти ерда мавжуд ва унда униб ўсган барча фойдали, халқ тили билан айтганда, олтин маҳсулотларни илоҳий куч эмас, балки табиатнинг ўзи моҳирона қудрат билан яратганлигига ишорат этилади. Ер — заргар, демак, унда жуда моҳир яратувчилик маъноси ҳам бордир.

Топишмоқларнинг маълум бир қисми инсоннинг қариндошлик муносабатларига бағишланган. Масалан, ота ва она тўғрисида:

⁸ Тожик, озарбайжон, қозоқ халқларининг ер ҳақидаги топишмоқларини таққосланг: Чистонҳо, 16-бет; Х. Зайнолла, 39-бет, 229-сон; С. Аманжолов, 27-бет.

«Қатордаги қора нор,
Жетакдаги жир моя». (Зомнн, *Ёрлақаб охун.*)

Маълумки, нор — туя юк кўтариш ва тортишда жуда чидамли. Патриархат давридан бошлаб оилада рўзгорни тебратиш ва идора қилиш оғирликлари ўша давр оила бошлиғи — ота зиммасига ўтган эди⁹. Оиланинг иқтисодий машаққатлари жуда оғир бўлганлиги учун бу «юк» нор кўтара оладиган юкка қиёс қилиниб, ота норга ўхшатишди. Ота айни замонда оиланинг мураббийси ва тарбиячиси. Утмиш афсоналарда қора нор оғир шаронгда қолганларга йўл кўрсатувчи — раҳнамо¹⁰ сифатида гавдаланган. Нор — туя ҳақидаги ана шу ҳаётий факт ва мифологик тушунчалар заминиде оила бошлиғи — ота тасаввур этилади.

Оилани боқишда, унинг аъзоларини маънавий тарбиялашда онанинг роли отадан кам эмас, албатта. Шунинг учун отани зўр эркак туя — норга, онани эса — мояга ўхшатиш билан унинг меҳнатини инсон ҳаёти учун жуда зарур бўлган жир — мой эканлиги алоҳида қайд этилган.

Чорвачилик билан шуғулланган кўчманчи қабилалар тиркчилигида туя катта аҳамиятга эга бўлган. Полвонларни, ботирларни эркак бўлса норга, аёл бўлса мояга ўхшатиш ўша чорвачилик ҳаёти билан боғлиқлигига шубҳа қилиб бўлмайди. Алпомиш нор деб таърифланса, қўнғирот қизи паҳлавон ва ботир Барчинойни моя деб эсланади.

Алпомиш Қўнғиротдан қалмоқ юртига Барчинни излаб келганини Қоражонга маълум қилар экан: «Моянинг йўқчиси, нори бўламан»¹¹ дейди.

Чақалоқ тўғрисидаги топишмоқ, энг аввал унинг озуқаси, кейинчалик бешик билан боғлиқ равишда жумбоқланган.

«Оғзида бор озиғи».

Бунинг маъносини тўғри тушуниш учун меҳнаткаш халқ тайёр ошга бакавул бўлмай, ризқланиш учун кўп машаққат чекканини эслаш керак, деб ўйлаймиз. Чақалоқдан эса буни куттиш мумкин эмас. Уни она ўз кўкрак сути билан боқиши керак. Бу табиат қонуни, она бурчи, она меҳри. Шунинг учун ҳам, «озиғи оғзида» дейилганда эмизикли бола — чақалоқ тушунилган.

Кейинчалик бешик пайдо бўлгандан кейин (у аввал қайси

⁹ К. Маркс, Ф. Энгельс, Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши, Танланган асарлар, I том, Тошкент, 1959, 231—232-бетлар.

¹⁰ «Қундуз билан Юлдуз» достони, 1926, 163—166-бетлар, (ФАр., инв. № 21).

¹¹ «Алпомиш», 94-бет.

шакл ва формада бўлганлигидан қатъий назар) болага сумак тутишни лозим топганлар. Шундан бошлаб сумакнинг ишлатилиши оммалашгандан кейин, у чақалоқ ҳақидаги топишмоқ учун иккинчи жумбоқ объекти бўлган деб ўйлаймиз. Натижада:

«Оғзида бор озиғи,
Тагида бор қозиғи»

шаклида икки мисрали жумбоқ юзага келган. Иккинчи мисрадаги қозиқнинг маъноси сумакдир.

Топишмоқни борган сари кўп предметлаштиришга ўтилгандан кейин юқоридаги топишмоққа бешикни ҳам қўшиб жумбоқланган:

«Тақир-тақир тақиравон
Ичида бор меҳрибон,
Оғзида бор озиғи
Тагида бор қозиғи». (Мирзачўл, А. И.).

Энди бу топишмоқ бешик, чақалоқ, эмчак ва сумак ҳақидадир*.

Топишмоқда бешикнинг бола учун азоб эканлиги ўз ифодасини топган.

«Эшикдамисан, Мержон?
Уйдаамисан, Мержон?
Оёқ-қўлинг бойловли,
Азобдамисан, Мержон?» (Шаҳрисабз, Т. Ч.)

Бешикка беланган чақалоқ ҳақидаги бу топишмоқнинг иккинчи байти ўзининг мазмуни билан ижтимоий аҳамиятга эга.

Она фарзандини қанчалик суймасин, у билан қанчалик қувонмасин, чақалоқни тарбиялаб, вояга етказиш она учун

* Топишмоқнинг бошқа вариантга тувак ҳам кўшилган:

«Тақир-тақир тақирмон,
Уни топинг, дилбарим;
Ичидаги меҳрибон,
Уни топинг, дилбарим;
Оғзидаги озиғи,
Уни топинг, дилбарим;
Тагидаги қозиғи,
Уни топинг, дилбарим;
Қозиқ ости хурмача,
Уни топинг, дилбарим». (Мусофиробод, Қ.)

жуда машаққатли бўлган. Бу ҳол топишмоқда қуйидагича ўз бадий ифодасини топган:

«Қизил юзли пайдо бўлди,
Қизил юздан жудо қилди».

Фольклорда одамнинг аъзолари ҳақида ҳам топишмоқлар яратилган. Ҳар бир аъзони ўзига мувофиқ вазифалари орқали жумбоқланган. Масалан, куз:

«Том устида қўш чироқ» (Қоракиса, Р. Ю.)

деб жумбоқланиб, унинг равшанлиги чироғ равшанлигига таққосланган. Бу топишмоқ гарчи бир предметга қаратилган бўлса ҳам, уни топиш учун иккинчи предметни ҳам билиш, яъни топиш шарт. Иккинчи предмет том сўзи билан ифодаланган. Бу ерда том девор маъносидadır.

Топишмоқларда кўз: дарча, сандиқча, ойнак, чилвир, чизим, оғанини, ола бузов, ола сичқон кабиларга ўхшатилади. Масалан:

«Адрасмоннинг тубида
Ола сичқон ўйнайди». (Енбош.)

Ўз косасида ўрнашган кўз оқ ва қораси сичқоннинг уясига таққосланган. Бу топишмоқнинг жавобини топиш учун аввалгиларига ўхшаш иккинчи предметни, яъни адрасмонни— хас ёки исириқ эканлигини ҳам билиш керак бўлади.

Худди шу усулда:

«Устида икки дарча,
Ўртасида бир кунда» (ФАр., инв. № 346).

топишмоғининг жавоби кўз ва бурундир.

Оғиз, соқол-мўйлов тўғрисида ҳам халқ таққослаш орқали топишмоқ тўқиган:

«Ўра, ўранинг оғзида шўра». (Андижон, М. Ж.)

Маълумки, ўрада озуқа сақланади. Организм учун керакли озуқалар ошқозонга оғиз орқали боргани сабабли оғиз ўрага ўхшатишган. Дала жойларда ўра кўпинча очиқ ерларга қавланади, унинг атрофида ҳар хил ўтларнинг бўлиши эътибори билан соқол ва мўйловнинг шўра дейишлиши табиийдир. Бу билан ўра сўзига шўра тўлиқ қофия бўла олган.

Лаб ҳақидаги топишмоқларда бир предметни иккинчисига таққослаш принципи кўринмайди:

«Тег-тег десам, тегмайди,
Тегма десам, тегади». (Гулбулоқ, Ҳ. К.)

Ёки:

«Кел-кел десам, келмайди,
Келма десам, келади». (Тошкент, Ж. Т.)

Бу топишмоқларда «м» фонемаси лабларнинг бирлашиши натижасида пайдо бўлишига эътибор берилган. Тег деганда, жел деганда, икки лаб очилиб, бир-бирига тегмаслиги, тегма ёки келма дегандаги лабларнинг бир-бирига жуфтлашиши топишмоққа асос бўлган. Шундан фойдаланиб феълнинг буйруқ формасини икки марта қайтариб, яна шу феълнинг ўзига бўлишсизлик аффиксини қўшиш билан чиройли жумбоқ ясалган.

Тиш тўғрисида ҳам топишмоқлар яратилган:

«Олтин тегирмон тоши,
Олтин эгарнинг қоши,
Уни топган кишининг
Юз йигирмада ёши». (Гулбулоқ, М. М.)

Тишнинг босим кучи жуда кучлидир. Соғлом тиш жуда қаттиқ, кўп нарсаларни майдалашга қодир. Шунинг учун тишнинг тегирмон тошига ўхшатилиши бежиз эмас. Тегирмон тоши тирикчилик учун керакли донларни майдалаб ун қилиб бергани учун халқ тегирмон тоши билан тишнинг вазифаси орасида жуда яқин ўхшашлик топган. Фольклор асарларида идеал қаҳрамоннинг ҳар томондан орасталиги тасвирланганда эгарнинг қоши олтин деб қайд этилади¹². Бу айни замонда идеал гўзаллик белгиси сифатида хизмат қилади. Тиш ҳам эгарнинг олтин қошидек айни замонда одамга кўрк беради.

Маълумки, тишнинг соғлом бўлиши организмнинг соғлом бўлишига хизмат қилувчи муҳим омиллардан биридир. Демак, тишни маълум даражада узоқ умр гарови деса бўлади.

Тишнинг шу даражада аҳамиятини тушунган доно халқ ўз билимдонлигини мазкур топишмоқнинг иккинчи байтида усталик билан ифода этган.

«Уни топган кишининг,
Юз йигирмада ёши».

Бунга икки маъно сингдирилган:

- 1) топишмоқнинг жавобини топа олган одам юз йигирма ёшга кирган кексадек билимдон;
- 2) тишларини соғлом сақлаган одам жуда узоқ яшайди.

«Оғил тўла оқ эшак» (Терсақ, Б. Х.)

¹² «Юганининг боши олтин,
Эгарнинг қоши олтин».
Эргаш Жуманбулбул ўғли, Равшан, Тошкент, 1964, 35-бет.

топишмоғи ҳам кўп айтилади. Яқин вақтларгача эшакнинг халқ хўжалигида катта хизмат қилиб келганлиги маълум. Эшак оғир хизматларни бажарадиган чидамли ҳайвондир. Тиш ҳам одамнинг бутун умри мобайнида, унинг яшаши учун тинмай хизмат қиладиган аъзоларидан биридир, одамнинг оғзини оғил, тишини эшак деб бериш билан одамни хўрлаш, камситиш кўзда тутилмаган, балки вазифаси томонидан олиб жумбоқлангандир.

Тиш тўғрисидаги бу топишмоққа кейинчалик яна бир мисра қўшилиб, яширинган предмет сони кўпайтирилган.

«Оғил тўла оқ эшак,
Устида кўрпа-тўшак». (Енбош)

Бу ерда тишни қоплаб турган лаблар кўрпа-тўшакка таққосланган.

Шу типдаги кенг тарқалган топишмоқлардан яна бири тиш билан тилнинг бирга айтилишидир:

«Жар жағалаб тош қўйдим,
Жийранчани бўш қўйдим». (Қарапчи, Э. Б.)

Иккинчи бир вариантда:

«Қатор-қатор тош қўйдим,
Жийранчани бўш қўйдим» (ФАр. инв. № 276.)

шаклида айтилади. Бу топишмоқ уйғур халқида ҳам учрайди.

Бадий образли топишмоқнинг иккала варианты ҳам бир хил форма, бир хил маънога эга. Тишнинг оқ бўлишлиги, унинг милклар орасида қаторлашиб туриши жар ёқасида қаторлашиб турган оқ тошларга таққосланса, тил рангининг қизиллиги эътибори билан унинг тўхтовсиз ҳаракат қилиб туриши, жарликда бўш қўйиб юборилган жийрон отнинг юришига ўхшатилиб, чиройли образли манзарада ифодаланган.

Одам бошидаги аъзоларнинг ҳар бирини метафорик образлар орқали таққослаб, бирма-бир айтиб, комплекс ҳолда бир топишмоқ ташкил қилинган: Ҳовузча, ҳовузчанинг устида булоқча, булоқчанинг устида чироқча, чироқчанинг устида супача, супачанинг устида чангалзор, чангалзорнинг ичида қуёнча». Жавоби: оғиз, бурун, кўз, пешона, соч, бит. (Енбош.).

Шу мазмундаги иккинчи топишмоқ бундай айтилади: «Ундан бордим тўда қамиш, унинг одағида бўлак қамиш, унинг одағида шам чироқ, унинг одағида икки булоқ, унинг одағида тўймас қудуқ». Жавоби: соч, қош, кўз, бурун, оғиз. (ФАр. инв. № 276.).

Иккинчи топишмоқ юқоридаги топишмоқ билан мазмунан

бир хил, аммо биринчисида сўроқ оғиздан бошланса, иккинчи топишмоқда сочдан бошланиб, оғиз билан тугалланади. Бу топишмоқларда яширинган предметлар, қамишзор ва булоқлардан ўтиб келган одам, гўёки иккинчи бир одамга ўзининг йўлда кўрганларини ҳикоя қилиб бераётгандай тасвирланиб жумбоқланган. Одамнинг аъзолари (бош, кўз, қулоқ, қош, оғиз, бурун, лаб, қўл-оёқ, тирноқ ва бошқалар) ҳақида кўп топишмоқлар борки, мисоллар жуда кўпайиб кетмаслиги учун бу ерда ҳаммасини келтиришни лозим топмадик.

Ҳайвонлар ҳақидаги топишмоқларга ҳар хил туркумга оид, ўзбек халқига маълум бўлган ҳайвонлар киритилган. Булар инсонга хўжалик ишларида фойда келтирувчи: от, туя, эшак, хўкиз, снгир, қўй, эчки, ит ва ҳоказолардир. Шу билан бирга: типратикон, тошбақа, қурбақа, балиқ, илон, сичқон ва шу кабилар ҳақида ҳам хилма-хил топишмоқлар яратилган.

Халқ мана шу ҳайвонларнинг ташқи кўриниши, бирор аъзоси, ҳаракати ва ҳар хил қилиқларини ўзига муносиб образлар, ўшатишлар орқали топишмоқда ифодалайди. Ҳайвонот дунёсининг оз бир қисмини ўз ичига олган бундай топишмоқлар, умуман, Ўзбекистон территориясида, шу ернинг географик шароитига мос яшайдиган ҳайвонлар ҳақидадир.

Отнинг баъзи аъзолари: думи, туёғи ҳақида топишмоқлар бор. Масалан:

«Сувдай чопади.

Манзилга етади». (Қўштамғали, 3. С.)

Бу ерда отнинг узоқ масофаларни тўхтовсиз боса олиши эътиборга олинган. Отнинг сув билан қиёс қилиниши эҳтимол қадим замонлардаги от ва сув эътиқодига боғлиқ бўлгандир¹³.

«Тўрт оёқли,
Темир туёқли»

топишмоғининг от тўғрисида эканлиги юқоридаги биринчи топишмоққа нисбатан англашилади. Тўрт оёқли дейилиши билан ҳайвон эсланади; иккинчи сатр тақаланган туёқни эслатади ва жавобнинг от эканлиги қатъийлашади. Бу топишмоқнинг қайта ишланган бир варианты:

«Тўртдир унинг оёғи,
Темир михли туёғи,
Манзилга етиштирар,
Тошдан қаттиқ туёғи». (Урганч, О).

¹³ К. В. Тревелер, Памятники греко-бактрийского искусства, М.—Л., 1940, стр. 9.

Биянинг қорнидаги қулуни ҳақидаги топишмоқ ажойиб образли ва бадиий гўзал яратилган:

«Шилдир-шилдир сув кечган,
Сув бетини кўрмаган,
Изиллаган аёзда,
Аёз бетин кўрмаган». (Ёнбош.)

Юқоридаги топишмоқда «сув бетини кўрмаган, аёз бетин кўрмаган» иборалари жуда содда бўлгани ҳолда, топишмоқнинг барча компонентлари билан биргаликда бия қорнидаги болани ифода эта олган. Дарёлардан, сойлардан энг кўп ўтиб юрган иш ҳайвони от бўлгани учун топишмоқнинг жавоби туғилмаган қулундир.

«Туби бир, шохаси минг». (Манғит, X. С.)

Еки:

«Сувга тушса мингта,
Сувдан чиқса битта» (Шаҳрисабз, Т. 4.)

топишмоқлари отнинг думи ҳақидадир.

Биринчи топишмоқда бир тубдан шохлаб кетган саноқсиз (минг) толалар эслатилган. Иккинчисида эса мана шу туби бир саноқсиз (мингта) толаларнинг сувда таралиши ва сувдан чиққан пайтдаги ҳолати эслатилган. Бу топишмоқ кенг тарқалган оддий топишмоқлардан бўлиб уйғур, озарбайжон, нўғой ва бошқаларда учрайди.

Уйғурларда:

«Сувга кирса минг бўлур,
Сувдин чиқса бир бўлур»¹⁴.

Нўғойларда:

Сувга кирса минь болар,
Сувдан шикса бир болар»¹⁵.

Озарбайжонликларда:

«Сува кирди доғилди,
Сувдан чихди йиғилди»¹⁶.

Бу топишмоқ отнинг думи ҳақида бўлса ҳам, ўз вақтида хўжалик ва тирикчиликда инсоннинг жуда фойдали ёрдамчиси бўлган отни эслатган.

¹⁴ М. Зайилов, № 143, 201-бет.

¹⁵ С. А. Жанбекова, № 39, стр. 123.

¹⁶ Х. Зайилов, № 410, 49-бет.

Туя қадимдан Урта Осиёда кўп тарқалган фойдали ҳайвонлардан бири. У инсонга гўшт, сут, жун берганидек, оғир юк ташиш учун ҳам катта хизмат қилган. Туя ҳақидаги топишмоқлар турли даврлардаги дунёқараш билан боғлиқдир:

«Момам кетиппараётир,
Кўлчаси қолиппараётир» (Қўштамғали, Б.)

деган топишмоқда туянинг йўлдаги ҳаракати ва бу ҳаракат натижасида туя оёқларининг тупроқли (балки қор босган) йўлда қолаётган ялпоқ излари асосга олинган.

Маълумки, кулча у қадар қалин бўлмаган доиравий шаклдаги предметнинг сифатидир. Демак, топишмоқнинг иккинчи сатри шакл жиҳатидан таққослашга асосланган. Бу таққослаш биринчи сатрда яширинган предметни топишга хизмат қилади.

Мазкур топишмоқнинг келиб чиқишини тўғри англашда унинг мураккаб қисми, биринчи сатрнинг биринчи сўзи бўлиб, унда т у я — м о м о деб берилишидадир (бир вариантда м о м о ўрнида о н а (э н а) дейилади). (Хатирчи, Б. Қ.)

Инсон томонидан ҳайвонни, жумладан, туяни м о м а, о н а (э н а) дейиш, шубҳасиз, туя култи билан боғлиқдир¹⁷. Туя айни замонда *ота* деб тушунилган. Мазкур топишмоқ жуда қадим тушунчалар асосида қадим замонларда яратилган бўлса керак.

Туя тўғрисида яна шундай топишмоқ бор:

«Опон-опон, эски чопон.
Эгри қўбиз, ёруғ юлдуз.
Тўрт лоп-лоп, бир шип-шип». (Гулбулоқ, Д. О.)

Бу топишмоқда туянинг гавдаси, териси, бўйни, кўзи, оёқлари ва думи жумбоқланган. Бунинг қирғизлардаги варианты: «апан-тапан, жаман чапан, пйри комуз, чолпон жылдыз»¹⁸ шаклидадир.

О п о н сўзи қ ў п о л, б е с ў н а қ а й маъносидадир¹⁹, эски чопондан мурад, бир томондан терининг юзаки қараганда туя туғилганидан бошлаб доим баданида мавжудлиги назарда тутилса, иккинчидан, унинг туллаб, эски жунлари жулдур-жулдур чопондек кўриниши кўзда тутилган. Худди бу топишмоқ айни замонда қора уйни билдиради. Масалан:

¹⁷ Ҳ. Т. З а р и ф о в, «Алпомиш» эпосининг асосий мотивлари, «Шарқ юлдузи», № 1, Тошкент, 1957, 130-бет.

¹⁸ К. К. Ю л а х и н, Қирғизско-русский словарь, М., 1965, стр. 60.

¹⁹ Уша ерда, 39-бет.

«Опон-опонни кўрдим,
Эски чопонни кўрдим,
Қобирғаси қайишган²⁰,
Одам ютганни кўрдим». (Ёнбош)

Бироқ юқоридаги топишмоқнинг аслида туя ҳақида эканлигини қатор туркий халқлардаги топишмоқлар тасдиқлайди. Масалан: Қозоқларда:

«Апан-апан,
Эскі шапан.
Иір қобыз,
Жарық жулдыз»²¹.

Татарларда:

«Алпан-тилпән,
Алама чикмән;
Дурт терәвеч,
Бер болгавыч;
Кәкре күбыз,
Якты йолдыз»²².

Энг эски чолғулардан қўбизнинг қорни (корсонни) билан бўйни тўғри бўлгани ҳолда туянинг боши билан бўйни бир мувозанатда эмас. Шунинг учун туянинг боши ва бўйнини туркий халқларга хос бўлган ана шу қадимий чолғу — қўбизга ўхшатиб, яширинган предметнинг қўбиз тузилишига нисбатан эгри эканлиги қайд этилган.

Жуда кўп халқларда кўз юлдузга ўхшатилади. Хусусан, чақнаб турган чиройли кўзни ёруғ юлдузга — чўлпон юлдузга ўхшатиш қадимий шеърӣй усуллардан биридир.

Туя юрганда оғирлиги билан лопиллаб юргани сабабли топишмоқда унинг оёқларни тўрт лоп-лоп дейилган. У бада-нидаги чивинларни қўриганида думини урар экан, шип-шип²³ этиши тақлидий сўз бўлиб, ҳалиги тўрт (оёқдан сўнг) би-рсони туя думи ҳақида сўз бораётганини эслатади.

Буларнинг ҳаммасини образли метафоралар билан қатор айтиб, туя образи гавдалантирилган.

Бу топишмоқни туркий халқларнинг яна бир қанчасида учратиш мумкин²⁴. Ҳар бир тилда туянинг баъзи аъзолари

²⁰ Қалашган.

²¹ С. Аманжулов, 33-бет.

²² Н. Исапбат, № 492, 71-бет.

²³ Таққосланг: شاپ شاپ М. Қошғарӣй, III, 160-бет.

²⁴ М. Зайидӣй, № 87, 193-бет.

бирма-бир саналса ҳам, баъзиларда уларнинг ўз тили диалектал хусусиятига мослаштириб айтилади. Бу топишмоқнинг қайси бир халқдан кимга ўтганлиги тўғрисида бир нарса дейиш ҳозирча жуда қийин.

Мазкур топишмоқни лабнорларда бир қанча қисқартирилган ҳолда айтилиши учрайди:

Дөт тап, іке шін-шін, біі өгрү²⁵

тўрт тап — тўрт оёқ, икки шин-шин — икки ўркач, бир эгру бўйиндир.

Бу топишмоқда қадимий чигил қабиласининг сўзи шин сақланган бўлиб, Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра тахт маъносидадир²⁶.

Ўзбек халқи орасида кенг тарқалган ва туяни билдирган:

«Ховзи қулқулум,
Оча дорозу калта дум» (Наманган, М. У.)

топишмоғи аслида тожик халқидан ўзбекларга ўтиб, оммалашиб, ўзлашиб кетганлиги ўз-ўзидан маълумдир.

Эшак. Илгари Ўзбекистон шароитида эшак хўжаликда халқнинг ҳожатини чиқаришда катта роль ўйнаган. Қишлоқ халқининг кўпчилиги от ўрнига ҳам эшакдан кенг фойдаланган. Эшакдан улов сифатида фойдаланиш билан бирга, у хўпга ва тегирмон (харас)га қўшилган ва ҳоказо оғир ишларда фойдаланилган. Эшак тоғлиқ районларда юк ташишга мослашган эпчил ва чидамли ҳайвонлардан биридир. Халқ ўз меҳнатини енгиллаштирган эшак тўғрисида бир қанча топишмоқлар тўқиган.

«Бир отим бор овушгина,
Пиёдага ковушгина». (Бешариқ, Х. О.)

Бу топишмоқда эшак отга ўхшатилган. Унинг отга ўхшаш одамни ёки юкни бир ердан иккинчи бир ерга элтиб қўйиши овуш сўзи билан ифодаланган. Овуш фольклорда бир ердан иккинчи ерга ўтувчи, жой алмаштирувчи маъносида ишлатилган²⁷.

²⁵ С. Е. Малов, стр. 14.

²⁶ М. Кошғарий, III, 153-бет.

²⁷ Овуш сўзи худди шу маънода ва унга қофиядош қилиб ковуш сўзи «Тўлғоной» достонида ҳам ишлатилган. Тўлғоной Уратепа бегининг амалдори Сўфибек тузоғига илинмаслик учун усталик билан унинг отини мениб ўз қишлоғига қочиб кетганда кетидан ахтариб юрган Сўфибек йўлда бир кампирга йўлиқиб, Тўлғонойни сўраганда шундай дейди:

Топишмоқнинг иккинчи сатрида илгари камбағалчилик билан яшаган халқ отга эга бўла олмай, унинг кунига эшак ярагани уқтирилади.

Эшак ҳақидаги яна бир топишмоқ бу ҳайвон гўштнинг ейилмаслиги, уни ҳаром дейилиши билан изоҳланади. Бироқ у қилган меҳнатнинг фойдали эканлиги ҳаромга қарама-қарши ҳалол билан уқтирилади.

«Кучи ҳалол,
Ўзи ҳаром». (Зомин, Ёрлақаб охун.)

Бу топишмоқ айни замонда мақол сифатида ҳам кўп ишлатилади.

Қора мол. Қора мол ҳақида гап борганда унинг ўздан кўра териси, шохи, думи, елини, тили, чарвисини тўғрисида анчагина топишмоқ яратилган. Масалан, ола сигир териси уланган ери бўлмаган ямоқ дейиш билан англатилган:

«Ямоғи бор, йиртиғи йўқ. (Тошкент, Х. Ғ.)
Қайчиламай қийган
Игналамай тиккан» (Баёвут, С. Н.)

шаклида усталик билан жумбоқ ясалган. Ҳақиқатан ҳам сигир терисининг олалиги худди ямоқ-ямоқ бўлиб турганга ўхшайди. Бу аслига жуда мос ўхшатиш орқали яратилган топишмоқдир.

Ўзбек халқи орасида кенг тарқалган бу топишмоқ бошқа халқларда ҳам мавжуд. Масалан, биз уни туркман, татар ва рус халқларида ҳам учратамиз²⁸. Ҳўкиз шохи тўғрисида:

Эл ётса-да, эламон оғам ётмас²⁹ (Манғит, Х. С.)

топишмоғида ҳўкиз ётганда ҳам шохининг тик туришига эътибор этилган бўлиши керак.

Татар топишмоқлари тўғрисида ёзган Н. Исанбат: «Эламан сигир мўғизига берилган ёлғиз исм» деб изоҳлайди. «Эламан — эл омон, эл эмин маъносида; ... мўғизларнинг тикка

«Тўлғононим овуш-овуш,
Қийса ярашди кавуш,
Қичқирсам етмайди довуш
Шу жўлдан Тўлғон ўтдимиз?» (Фозил Ёўлдош ўғли,
Тўлғоной, Фар., инв. № 953).

²⁸ М. Сакали, № 1, 99-бет; Табишмақлар, № 146, 21-бет; Д. Н. Садовников, № 895, стр. 116.

²⁹ Бу топишмоқ айнан ёки вариантларида сигир ва эчки шохи ҳақида ҳам айтилади.

туришлари — элнинг омонлигини сақлайдиган қиличли ботирларга ўхшатишган бўлар»³⁰ эмиш. Шундаймикин? Биз бу топишмоқда қилич кўтариб, элни кўриб турган ботирларни эслашга асос кўрмаймиз. Ҳар ҳолда жиддий текшириш зарур.

Қўй. Қўйнинг одамга кўп фойдалар келтириши аксиомадир. У ҳам озик, ҳам кийим, ҳам буюм беради.

«Кичкинагина бўйи бор,

Айлантирган тўни бор» (Ф.Ар., инв. № 346.)

топишмоғида қўйнинг унча баланд бўлмаган бўй белгиси эслатилса, иккинчи сатрда жунли териси тескари кийилган тўн дейилган. Бу ерда тўндан мурод пўстиндир.

Бўри. Чорваннинг ашаддий душмани, қўйнинг офати бўлган бўри ҳақидаги топишмоқлар унинг характери билан боғлиқ ҳолда яратилган. Бўри ҳақидаги топишмоқда:

Тоғда талаймонни кўрдим³¹ (Қўштамғали, Б.)

дейлади. Бунда урғу бўрининг таловчилик хусусиятига қаратилган. Ўзбекистон шароитида бўри тоғларда уя қуриб, тўп-тўп яшаган ва яйловдаги молларга ҳужум қилиб, уларнинг гўшти билан тириклик қилгани, хусусан, шундай районларда яшаган халқ учун жуда яхши маълумдир. Шунинг учун мазкур топишмоқ ўртага ташланиши билан у ер одамлари жавобни осон топадилар.

«Товдан ошар молн бор,

Қуйруғида холи бор» (Енбош)

топишмоғида ҳам бўрининг текинхўрлигига ва босқинчилигига урғу берилди.

Қўйларни яйловда боқилганда ўтлатиш учун тоғ оширишга ҳам тўғри келган. Қўйлар тоққа чиққанда уларга бўрининг ҳужуми муқаррар бўлиб, у қўйларни қийратган. Топишмоқ мана шунга асосланган. Фольклор экспедицияси вақтида бизга маълумот берган информаторларнинг сўзига кўра баъзи бўриларнинг думида холи бўлар эмиш³² (Масаланинг бу томонини зоологларга ҳавола қиламиз).

Балиқ. Сувда тугади, ерда ўлади (Хева, И. Б.)

топишмоғи балиқ ҳақида эканини топиш унча қийин эмас. Бироқ балиқ ҳақида хийла мураккаб топишмоқлар ҳам мавжуд:

³⁰ Н. Исаибат, 470-сон, 168-бет.

³¹ Бу сатр кўп предметли топишмоқнинг биринчи сатридир. Бошқа сатрларнинг бўрига алоқаси бўлмагани учун ёзмадик.

³² А. Муҳаммадёроев, Самарқанд обл., Хатирчи р-н, Енбош қишлоқ.

«Сув ичар кўлдан,
Кўзлари нурдан,
Териси пулдан». (Қорапчи, Э. Б.)

Бунда балиқнинг ўзи, яшаш шароити ва ташқи сифати жумбоқланган. Бу ерда сув ичмоқ луғавий маънодагина эмас (Халқ мақолидаги «Балиқнинг тириклиги сув билан» деган кенг маънони эсланг). Балиқнинг кўзлари эса сувда ҳам, сувдан ташқарида ҳам доим очиқ турганлиги учун — сўнмас нурга ўхшатишган. Балиқ устидаги тангачаларини пул дейиш эса қадимги пулларнинг металдан ва доиравий шаклда бўлганлигидадир. Шу жиҳатдан уларни жонли тилда балиқ тангаси дейиш ҳам ялтироқлиги асосида тангаларга ўхшатиш натижасидир.

Бақа.

«Сассиқ кўлда ит ҳура» (Андижон, С. А.)

топишмоғи сув бақаси тўғрисидадир.

Суви турғун кўл ва кўлоб ерда бақа кўп бўлади. Бундай сувлар одатда ҳидланади. Бақалар кўп вақирлагани учун уларнинг товуши бекорга тинимсиз ҳурган ит товушига ўхшатишган. Бақа вақир-вуқурига эътибор берилмаганидек, бекорга ҳурган ит товушига ҳам эътибор берилмайди. Эсланг:

«Ит ҳура, карвон ўтар». (мақол)

Ит кўлда яшамайди. Топишмоқда итнинг бекорга ҳуриши билан бақанинг вақир-вуқури орасида логик бирлик кўрилган бўлиши натижасида унда ўринли ўхшатиш юзага келган.

Қушлар тўғрисидаги топишмоқлар Ўзбекистон территориясида доимий ёки мавсумли ёввойи ва хонаки қушлар ҳақидадир. Булар қушларнинг ташқи тузилиши, ранги, ҳаракатлари ва яшаш жойларига нисбатан жумбоқланади.

Маълумки, ёввойи қушларнинг кўпчилиги ўзларига мувофиқ географик шароитга мослашганлари учун йилнинг айрим фаслларида бир иқлимдан иккинчи иқлимга кўчиб яшайдилар. Топишмоқларда шу хусусият ўз аксини топган. Табиатни доимий кузатиб келган халқ қушларнинг ана шу хусусиятини билади. Мисол учун бир неча қушлар ҳақидаги топишмоқларни кўздан кечирайлик.

Лайлак. Лайлак (оқ лайлак) Ўзбекистонда эрта баҳорда пайдо бўлади, қишда эса иқлими иссиқ мамлакатларда яшайди. Лайлакнинг келиши мавсум қўшиғида ҳам акс этган (Эсланг: Лайлак келди, ёз бўлди)³³. Топишмоқларда лайлак-

³³ Ўзбек фольклори, I, 301-бет.

нинг Ўзбекистонга узоқ юртдан келганлиги қайд этилиб, кейин унинг баъзи сифатлари айтилади

«Узоқдан келади лўк-лўк,
Бўйни узун, кўзи кўк». (Чандир)

Зоологлларнинг текширишларига кўра лайлак Ўзбекистонга Африка ва Ҳиндистон каби иссиқ мамлакатлардан келади. «Оқ лайлак,— дейди академик Т. З. Зоҳидов,— Ўзбекистонга эрта баҳорда учиб келиб, куз кириши билан қишлаш учун Африка ва Ҳиндистон каби иссиқ мамлакатларга гала-гала бўлиб учиб кетади»³⁴. Ўзбек фольклорига, шу жумладан, топишмоқлардан лайлакнинг Ҳиндистондан келиши қайд этилган:

«Ҳиндистондан келган лўк,
Бўйни ола, кўзи кўк». (Қарапчи, Э. Б.)

Бу топишмоқда лайлак оёқларининг узунлиги, оғир қадам ташлаши туяга ўхшатилган.

Лайлак ҳақидаги топишмоқларнинг яна бирида унинг илонга ўчилиги ҳам тасвирланган:

«Узун-узун желган қуш,
Инда жотқон жилонди
Пол кўрганда билган қуш.
Полда жотқон жилонга
Бўйни қулоч узотқон.
Тумшуғиман путини
Қайси авлиё қизартқон» (Зомин, Ёрлақаб Охун).

топишмоқнинг биринчи сатрида предметнинг қуш эканлиги таъкидланиши билан бирга, чопган вақтида (елганда) оёқларини узун-узун ташлаши эслатилади. 2—5-сатрларда бу қушнинг илон ейиши, ўзининг тирикчилик шароитига кўра, пол олиб экилган ва сув талаб қиладиган (шолипоя каби) экинзорларда бўлиши, бундай ерларда сув илонларининг мавжудлиги, лайлак эса илонни шундай жойларда овлаб овқатланиши ҳақида гап боради. Ниҳоят, 6—7-сатрларда яна шу қушнинг ташқи белгиларидан тумшуқ ва оёқларининг табиий қизиллиги эслатилади. Бу белгиларнинг ҳаммаси, яширинган қушнинг лайлак эканлигини қатъий аниқлашга асос бўлган.

Турна. Олимларнинг текширишларига кўра, турна бизда «учиб кетувчи қушлар ҳисобланади»³⁵. Шунинг учун бўлса керак, бу қуш ҳақида ўзбек тилида топишмоқ жуда оз учрайди. Масалан:

³⁴ Т. З. Зоҳидов, Қушлар, 8-бет.

³⁵ Т. З. Зоҳидов, Қушлар, 35-бет.

«Узун-узун, узун сой,
Учига жеткан бормикан.
Ола товуқ — макиян

Маягин топган бормикан». (Қўштамғали З. С.).

Топишмоқларда кўпинча ҳавода учиб кетаётгани тасвирланган.

«Узун-узун, узун сой» жумласи ўз манбаини узоқлардан олиб, жуда узоқ масофаларга оққан сув (дарё) бўлиб, унинг бошидан то охиригача ҳар ким ҳам кўравермаган. Турналар узоқ мамлакатлардан учиб келиб яна қаерларгадир кетаётганини образли қилиб оқаяётган дарёга ўхшатган. Турналарнинг болалаши кўпчиликка аниқ маълум бўлмаганлиги ҳам тсишмоқда акс этган.

Ўзбек фольклорида турна ва ғоз ижобий қаҳрамонлар ёрдамчиси сифатида, унинг эли, қариндошлари ва ёрига ундан хабар етказувчи элчи сифатида гавдаланади. Масалан, «Юсуф Аҳмад» достонида Юсуфбек билан Аҳмадбек Масал (вар. Миср) подшоси Ғўзалшоҳнинг зиндонида етти йил банди бўлиб қолганда Юсуфбек осмонда пайдо бўлган турналарга мурожаат қилиб, ўз эли Хоразмга ва ёри Гуласалга хабар юборади³⁶. Шунингдек, ярадор ғоз қанотига хат ёзиб, ўз эли Қўнғиротга ва ёри Барчинойга хабар юборади³⁷.

Турна ва ғоз ҳақидаги топишмоқларда уларнинг ўзларига хос табиий хусусиятлари билан бирга, улар ҳақидаги ибтидоий тушунчалар ва эпик асарлардаги бадийий приёмларнинг топишмоқ хусусиятига мосланган ҳолда акс этганини кўра-миз.

«Ой остидан ўтган йигит,
Олтин сурнай тортган йигит;
Ер устидан ўтган йигит,
Етти сурнай тортган йигит» (Зомин. Ёрлақаб охун.)

топишмоқнинг ой остидан, ер устидан сўзлари турна-нинг ҳавода баъзан жуда баланд ва баъзан нисбатан паст учиб ўтишини билдиради. Одатда турна жуда баландликда учадиган қушлардан бўлганлиги учун, муболаға билан, ой остидан дейилганки, бу фольклорнинг бадийий приёмига мосдир.

Турнанинг йигит дейилиши, биринчидан, чинакам йигит ҳар қандай қийин бўлса ҳам, узоқ сафарларга бардош берувчи, чидамли бўлганлигидан бўлса, иккинчидан, эпик асар-

³⁷ Алпомиш, II нашр, 184-бет.

ларда турнанинг узоқ эллардан чидамлилик билан йўл босиб хизмат қилиши азамат йигит меҳнатига таққослангандир. Бу ҳам реал ҳақиқатга асосланган бўлиши мумкин. Чунки олимларнинг фикрларига кўра, «Турналар жуда ҳушёр ва сезгир қушлардир. Тўдани битта ёки иккита қари турна доимо қўриқлаб туради, агар биронта хавф туғилиб қолса, қаттиқ овоз билан бошқаларга хабар беради»³⁸, (таъкид бизники — З. Ҳ.). Маълумки, турна узун тумшуқли қушлардандир. Шу билан бирга, турналар учаётганда кетма-кет қийқириб борадилар. «Сурнай тортган йигит» дейилиши мана шундандир.

Турна билан ғоз фольклорда хабарчи, ботирга ёрдамчи сифатида гавдалангани учун ғоз билан турна ҳақидаги топишмоқ ўртасида умумийлик бор.

«Ой олдидан ўтган жигит,
Олтин сурнай тортган жигит,
Кун олдидан ўтган жигит,
Кумуш сурнай тортган жигит». (Мусофирабод, Қ.)

Каклик. Бу тоғ қуши³⁹ ўзбекларда ёқимтой ва яхши кўрилган паррандалардан ҳисобланади. Каклик ҳақидаги топишмоқда унинг баъзи хусусиятлари билан бир қаторда унинг ёқимтойлиги ҳам акс этган.

«Жўғоридан келади зибогина товши бор,
Оёғида пахмоққина кавши бор» (ФАр. инв. № 276)
ёки:

«Ликинг-ликинг жўргаси,
Оғзида қизил тўрваси». (Қоракиса, Р. Ю.)

Бу ерда қизил тўрва иборасини қўллашдан мақсад каклик бўғзининг ости билан икки чеккасидан юқорилаб, кўзлари ва тумшуғини айланиб ўраган ва шу ердаги асосий момиқлари рангидан кескин ажралиб турган, ўзича маълум бир шакл олган момиқ (пар)ларидир. (Қар. Т. З. Зоҳидов, Қушлар табица IV, расм 7.) Бу баъзан каклик рангига нисбатан шартли равишда қизғишдир. Тўрва дейилганда, отга ем бериладиган ем тўрва назарда тутилган. Натижада шартли белгилар тўла тасвирланган.

Ҳакка — зағизғон. Бу қуш кўп жойларда ёзда пайдо бўлиб, қишда кўринмай қолади. Шунинг учун у: «Ёзда келади, қишда кетади», деб жумбоқланган. Ҳакка тўғрисида мураккаб топишмоқлар бор. Масалан:

³⁸ Т. З. Зоҳидов, Қушлар, 35-бет.

³⁹ Бу ерда сўз *Allestous grassa* (курапатка каменная) устида боради.
Т. З. Зоҳидов, Қушлар, 35-бет.

«Оқлиги сутдай,
Қўклиги нилдай,
Ўтириши бегдай». (Боёвут, С. Н.)

Зоологик томондан ҳакканинг тўши, қорин томони оқ, боши билан орқаси қора бўлса ҳам, думи билан қаноти қорамтир кўкдир⁴⁰. Топишмоқда ҳакканинг рангидаги шу хусусиятлар асосга олиниши билан бирга, у қўниб турган ерида кеккайиб ўтирса ҳам, ўзига ишонмаган бегдак, хавфсиниб, теваракка қараб туриши эслатилган.

Бойқуш. Ўзбеклар (умуман, Шарқ халқлари) бойқушдан жуда ҳазар қиладилар. Уни хароба — вайроналик тимсоли сифатида тасвирлайдилар. Бойқуш офат, жудолик, ғам ва кулфат келтирувчи ёвуз қуш сифатида халқ онига сингиб кетган эди. Бунинг асосий сабаби бойқушнинг ёввойилиги, кўп қушлар ўзларига уя ясаб бола очганлари ҳолда, унинг ўзига уя ясамай, бошқа ҳайвон ва қушларнинг уяларидан фойдаланганлиги, хусусан, вайроналарда яшаганлигидир⁴¹.

Топишмоқда бойқушнинг ана шу ёвузлик характери биринчи планда қайд этилган.

«Орқадан келар лўк-лўк,
Бўйни калта, кўзи кўк». (Манғит, Х. С.)

Бу топишмоқдаги орқа ҳозирги маънода эмас, у архаик сўزلардан бўлиб, душманга мадад берувчи, бирор юртни талашга кўмаклашувчи ёвуз куч⁴² маъносидадир.

Чумчуқ. Ўзбек топишмоқларидаги чумчуқ, шу номли қушнинг одам орасида, ҳовли, боғларда яшайдиганлари ҳақида яратилган. Масалан:

Чанғароқда чорқилдайди. (Ёнбош).

Бу топишмоқ қора уй-ўтовда яшаган ўзбеклар томонидан яратилган. Чунки чанғарақ қора уй ва ўтовнинг тепа қисмидир.

Чумчуқ инсонлар яшаган жойларда яшагани, чўчимай одамга, унинг яшаган жойига келиб тирикчилик ўтказиши, айниқса, дарахтсиз яйловларда чумчуқнинг қўниши учун чанғарақнинг қулай ер бўлиши табиийдир. Чумчуқ ҳақидаги топишмоқнинг жавобини топиш унча қийин бўлмаган. Чунки чумчуқдан бошқа қушлар одам яшаб турган қора уйнинг чан-

⁴⁰ Иллюстрированный словарь. Общепольных сведений, под редакцией Эльпе, СПб., 1899, стр. 1287.

⁴¹ Т. З. Зоҳидов, Қушлар, 86—91-бетлар.

⁴² М. Кошғарий, I том, 148-бет; В. В. Радлов, т. I, стр. 285; Эргаш Жуманбулбул ўғли, Қундуз билан Юлдуз, тайёрловчи Т. Ҳ. Зарифов, ЎзФАН нашриёти, Тошкент, 1963, 267-бет.

фароғига қўниб чирқиллаши одатда учрамайди. Чумчуқ ҳақидаги иккинчи бир топишмоқ бошқача характердадир. «Кичкина жувонмарг том бошидан ўтин ташлайди» (Манғит, X. С.)

Бу топишмоқ биринчисига қарама-қарши равишда ўтроқ ҳаёт билан боғлиқдир. Бу ерда ўтроқ аҳолининг девор билан ўраб ёпилган уйлари бўғотида бола очиб яшаган чумчуқ назарда тутилган. Маълумки, ўтроқ ўзбеклар деҳқончилик билан шуғулланганлар. Чумчуқ уларга ҳамма вақт зарар етказган. Шунинг учун топишмоқни яратган халқ унга салбий қараб жувонмарг деган одатдаги қарғишни ишлатган. Ҳақиқатан ҳам чумчуқ бола очиб учун ўзига уя ясар экан, майда хасларни ўз инига ташийди. Шунда бирор халақит бўлса, унинг тумшуғидаги хас ерга тушади. Топишмоқда мана шу ҳол муболага йўли билан ўтин деб берилган.

Булбул. Қўпинча гулзор ерда яшайди. Уни хушовоз сайроқилиги учун:

«Гул устида (вар. тагида) олифта ашулачи»

(Наманган, М. У.)

деб жумбоқланади. Бир топишмоқда булбулнинг сайраши ашулачига ўхшатилса, иккинчисиди ўша ўхшатиш орқали гул шохлари тагидаги уя қўйган жойи эслатилади. Чунки булбул ҳамма вақт майда буталар, тўқайлардаги майда дарахтлар остига уя қўяди. Уша ерда тунайди, бола очади.

Тухум. Қушларнинг тухуми тўғрисида ҳам хилма-хил топишмоқлар яратилган. Масалан:

«Пиширсанг ош бўлур,

Пиширмасанг қуш бўлур». (Урганч, О.)

Топишмоқда қуш сўзи ишлатилганлиги учун сўз қуш тухуми устида бораётганлиги дарров сезилади. Ҳақиқатан ҳам, хонаки қушлар хўжаликда катта аҳамиятга эга бўлиб, унинг тухуми калорияли овқатлардан ҳисобланади. Қуш тухуми қўпинча пишириб истеъмол қилинган. Ҳарорат таъсирида тухум моддаларининг қотиши, тухумни қушнинг ўзи босиб ётганда ундан яна қуш (жўжа) пайдо бўлиши қишлоқда, ҳатто, шаҳарда ҳам барчага кўпдан маълум бўлган. Шу сабабли ҳам бу топишмоқ жуда кенг тарқалган. Масалан, бу топишмоқнинг Булгария туркларидидаги бир варианты қуйидагича тўрт мисралидир:

«Ufacik mermer taşı,
İçinde beyler aşı,
Pişirisen aş olur;
Pişirmezsен kuş olur»⁴³

⁴³ М. Моллова, стр. 49, № 518.

Тухум тўғрисидаги кенг тарқалган топишмоқлардан яна бири шундай:

«Қозикда қор турмас».

Еки:

Қозик устида қор турмас.

Бу содда топишмоқни каттадан-кичик ўзбек билади десак муболаға бўлмаса керак. Бунинг сабаби унинг кенг тарқалганлиги ва кўп айтилганлигидадир. Шунинг учун ҳам бу топишмоқнинг жавобини хоҳ катта, хоҳ ёш тез топади. Аслида эса бу топишмоқ табиий ҳодисаларни изчил кузатиш натижасида, реал ҳодиса заминида яратилган бўлиб, бир вақтлар кишиларни анчагина ўйлаш, фикрлашга мажбур этган. Буни тўғри пайқаш учун топишмоқда ишлатилган сўзлар ва улардан фойдаланишга эътибор берайлик.

Биринчи сўз қ о з и қ. Бунда ерга қоқилган қозик назарда тутилганлиги ундан кейинги у с т и д а сўзидан англашилади. Ерга қоқилган қозикнинг усти, яъни тепаси албатта, ясси бўлади. Қишда қор босим ёғар экан, қозик устига бирин-кетин тушган қорлар тухумга ўхшаш бир шакл ҳосил этади. Тухумнинг эса мувозанатини топмагунча қозик устида ўрнатиш қийин. Қор оқ бўлганидек тухум пўчоғи ҳам оқ. Бу ҳолларни билган халқ тухумни:

«Қозик устида қор турмас» — (Гулбулоқ, М. Н.)

деб жумбоқлаган. Кейин бир сўз қисқартириб:

«Қозикда қор турмас — (Манғит, Х. С.)

шаклида ихчамлаштирилган.

Мазкур топишмоққа иккинчи образли сатр қўшилиб, икки сатрли шаклга келтирилган ҳам мавжуд:

«Қозик бошида қор турмас,
Жантақ бошида жой бўлмас». (Қарапчи, Э. Б.)

Биринчи сатрдаги фикрни қувватлаган ва кучайтирган иккинчи сатр ҳам ўз ҳолича айрим топишмоқ бўлгандир. Ҳар ҳолда янтоқ тепасида тухумнинг туриши мумкин эмас. Шу жиҳатдан бу сатрда ҳам образ ўринли топилган.

«Оқ ўтов, оғзи бутов» — (Боёвут, С. Н.)

топишмоғи ҳам тухумни билдиради. Топишмоқлар учун характерли бўлган шартли ўхшатишларни назарда тутсак, тухумни ўтовга ўхшатиш мумкин. Ўтовнинг эшиги ва тепасида туйнуги бўлади, тухумда эса бу нарса йўқ. Шунинг учун

ўтовни яхши билган одамга: «Оқ ўтов, оғзи битов» дейилганда, у фикр юритиб, пойнаги билан ўтқазиб қўйилган тухумни тасаввур эта олган.

Тухум тўғрисида:

Бир косада икки хил овқат (Терсак, Х. М.)

Ёки:

Бир пиёлада икки хил шарват

каби топишмоқлар ҳам борки, бу ердаги образлар юқоридагиларга нисбатан тезроқ англашилади. Шунинг учун булар устида тўхтамаймиз. Тухум тўғрисидаги бир неча топишмоқ айнан ва баъзан ўзгаришлар билан бошқа туркий ва туркий бўлмаган халқларда ҳам учрайдики, уларни бу ерда келтириб ўтирмадик⁴⁴.

Хўроз тўғрисида:

«Кич-кичкина муллалар,
Саҳар туриб аллалар». (Қоракиса, Р. Ю.)

Баъзан хўроз билан товуқ birlikда айтилади.

«Саҳархез сўфи,
Туйнукда бувиотин». (Қоракиса, Р. Ю.)

Хўрознинг сўфига ўхшатилиши, товуш ўхшатилиши томондан эмас, балки уларнинг саҳар туриб қичқиришлари жиҳатидан олингандир. Товуқ шу сўфининг «хотини» деган маънони англатиш учун «буви отин» ибораси қўлланилган. Гарчи, отинлар фақат сўфилар хотини ёки барча сўфилар хотини отин бўлмаган бўлса-да, халқнинг мазкур образни яратиши табиий эди. Сўфи руҳонийларнинг типик вакили. Руҳонийларнинг хотинлари орасида улар таъсирига берилган аёллар бўлган. Топишмоқ тарихий ҳақиқатнинг шу томонини эътиборга олиб тузилган бўлса керак. Мазкур топишмоқ айни замонда сўфилар устидан кулади, уларни сатира тиғи остига олади.

Ҳар хил ҳашаротлар тўғрисидаги топишмоқлар ҳам уларнинг фойда ёки зиён етказиш томонларини эътиборга олиб жумбоқланган. Булар ипак қурти, асалари, пашша, чивин, бурга, чаён, чигиртка кабилар ҳақидаги топишмоқлардир.

Ипак қуртининг инсон учун фойдали томони қайд этилган:

Тутдан бизга кўйлак тўқир. (Тошкент, Х. Ғ.)

Бунда пилла қуртининг озуқаси тут барги бўлганлиги учун,

⁴⁴ Д. Н. Садовников, № 581, стр. 81; И. Ш. Бахши, № 4, 3-бет; С. Аманжолов, стр. 169; М. Гарлиев, № 29, 54-бет; Табишмаклар, № 194, 27-бет.

қунинг ўраган пилласидан атлас — шойи тўқилиши кўзда тутилган ва бу хусусият жумбоққа асос бўлган.

Пиллачилик бизда, асосан, аёллар меҳнати бўлиб келган, ҳозир ҳам бу соҳанинг мақтовли ҳунармандлари шулар бўлганлари учун мазкур топишмоқнинг ижодчиси ҳам хотин-қизларнинг ўзлари десак янглишмаймиз. Бунинг яна бир асосли далили учун топишмоқдаги «бизга кўйлақ тўқир»га эътибор этиш зарур бўлади. Чунки этнографик жиҳатдан ипак кўйлақ хотин-қизлар орзуси, уларнинг эстетик талаби бўлиб келган. Шунинг учун ҳам топишмоқ текстида бизга дейлиши бежиз эмас.

Иккинчи топишмоқда ипак қуртининг териб олинмаган, пиллаларнинг бутоқларга ёпишиб турган ҳолати қуйидагича жумбоқланган:

«Дарахт шохида саконта тухум». (Қизилтепа, С. А.)

Топишмоқларда предметларнинг бир неча хусусиятларига эътибор бериш ҳам характерлидир. Шу жиҳатдан пиллани тухумга ўхшатишда ҳар иккаласининг инсон учун жуда керакли ва фойдали томонлари ҳам асосга олинган. Мазкур топишмоқда бу жанрга хос фикрлашга мажбур этиш хусусияти ҳам жуда усталик билан ўз ифодасини топган. Маълумки, дарахт шохида кўп тухумнинг туриши мумкин эмас. Жумбоқ жавобини топувчини «дарахт шохида» деган ибора таажжубга солади ва айни замонда мўлжалланган предметлардан қайси бири эканлигини аниқ белгилашга ёрдам беради. Бунинг учун тухумни билишгина етмайди, балки ипак қурти боқини билган ёки кўрган бўлиши ҳам зарур.

«Зув боради зулайҳо,
Зув келади зулайҳо,
Туллув-туман ипакдан
Тувмалайди зулайҳо»; (Наманган, М. У.)

Бу топишмоқда асаларининг зувиллаб бориб-келиб, бола очишга ва асал тайёрлашга мум идишчалар ҳозирлаганлиги англатилади. Биринчи, иккинчи ва тўртинчи сатрлар охиридаги зулайҳо сўзи киши оти Зулайҳо бўлмасдан, балки тақлидий сўз бўлиб, арининг узоқ муддат зувиллаши (овоз чиқариб учиб юриши)ни билдиради. Шу топишмоқнинг иккинчи бир вариантыда:

«Зув-зув борагай,
Зув-зув келагай.
Субхон ўқиғай,
Замбил тўқиғай» (Тошкент, З. А.)

шаклидадир. Бу ерда арининг зувиллашига эътибор берилган. Бу вариантдаги «Субхон ўқиғай» сатри, асосан, қалдирғоч ҳақидаги топишмоқда қалдирғоч афсонаси билан боғлиқ бўлиб, ўша ердан олинган бўлиши керак.

Усимликлар. Узининг тиклиги билан ҳамма вақт ажралиб турган терак ҳақидаги топишмоқ бошқа дарахтларга қараганда кўпроқ учрайди. Шулардан энг характерлилари устида тўхталамиз:

«Ҳасан ака тикка туради,
Болалари чапак чалади». (Андижон М. Ж.)

Бу топишмоқда терак Ҳасан ака ва шамолдан шилдираб турган терак барглари чапак чалишиб турган болаларидек жонлантириб жумбоқланган. Унинг бошқа бир варианты:

«Очалари ўйнайди,
Болалари чапак чалади»⁴⁵. (Наманган, М. У.)

Биринчи топишмоқда юзаки қараганда «Ҳасан ака»ни киши исми маъносида ўйлаш мумкин. Аммо бу топишмоқдаги «ҳасан» ва «ака» сўзларини ҳозирги маъноларда тушунмаслик керак. Чунки топишмоқда бу сўзларни ҳозирги маънода ўйлаш ёки изоҳлашга топишмоқнинг тексти эрк бермайди.

«Ҳасан»даги учинчи ҳарфни арабча снн — حسن орқали «حسن» «ака» деб ҳозирги луғавий маънода англасак, топишмоқ мазмуни англашилмайди.

Бизнингча, мазкур топишмоқдаги «ҳасан» сўзи арабча «حَصَان»⁴⁶ фазилатли хотин маъносида бўлиб, «ака» эса аини сўзнинг туркий синоними «апа, хола, хотин» маъноларида ишлатилганга ўхшайди⁴⁷.

Қадимги туркий ёдгорликларда «ākä» апа, хола маъноларида ишлатилганлигини атоқли туркологлар ёдномаларни ўрганганларида қайд этганлар⁴⁸.

⁴⁵ Тожиқ халқида: «Очааш рост менстад, Бачааш чапак мезанад». ёки: «Очаашгир-гиракон, Бачааш чапак занакон». «Чистонҳо», 40-бет.

⁴⁶ Х. К. Баранов, Арс. стр. 223.

⁴⁷ Болалар фольклорига шундай бир ибора бор:

«Ҳасан ака хас қўйди,
Тухумини пас қўйди».

Бундан «Ҳасан ака хас қўйди» — она қуш бола очиниш учун тухумларини жойлаш мақсадида хас-чўплардан уя ясади, демакдир. Чунки форсча бола очиниш маъносида «پس انداختن» (Миллер, Б. В. ПРсл. стр. 160) ҳам шу мулоҳазага эрк беради. Шу ҳолда, юқоридаги байт, она қуш хас-чўплардан уя ясаб, бола очиниш мақсадида тухум қўйди маъносида бўлади.

⁴⁸ С. Е. Малов, Енисейская письменность тюрков, М.—Л., 1952, стр. 34—35.

«Девону луғотит турк»да ака опа маъносида қайд этилади⁴⁹. Академик В. В. Радлов «акә» сўзини — «хороший, добрый» деб изоҳлаган⁵⁰. Тива тилида она маъносидаги «ава»⁵¹ баъзан туркий тилларда «опа» ҳам «она» маъносида сақланганлигини эътиборга олиш керак бўладиганга ўхшайди. «Ава» даги «w» билан «ака»даги «к», «аја» даги «j» туркий тилларда бир-бирининг фонетик варианты бўлса керак деб ўйлаймиз. Биродарни билдирувчи «ака» сўзи қадимда аёлни — герс. онани англатган; топишмоқдаги «ака»да шу қадимий маъно сақланган. Д. Зеленин «Тотемы — деревья в сказаниях и обрядах Европейских народов» деган асариди⁵², қадимги одамларнинг дарахтни жонли деб тушунганликлари ҳақида гапириб «Франконияда ўрмон дарахтларини бирданига кеса бермайдилар. [Улар] бунни одам ўз қўли билан ўтказган дарахтни кесишдан кўра бадтар гуноҳ деб ҳисоблайдилар. Дарахтларга ўлакса суякларини қўйиш ман қилинган. Бунни дарахтларни ҳақорат қилиш деб ҳисоблаганлар. Муқаддас деб ҳурмат қилинадиган дарахтларни немислар «жаноб олия» эпитетини қўшмай тилга олмаганлар. Масалан, «жаноб олиялари жыка (липа)», «жаноб олиялари қайин (береза) (таъкид бизники — З. Ҳ.)» деб айтилишнини қайд қилади. Дарахтни хотин, хоним, бека, ойим дейилиши ва унга эътиқод бир халқ ҳаётидагина пайдо бўлган тушунча эмас, албатта. Тараққиётнинг ибтидий босқичларида, ҳар бир мамлакатда ва ҳар бир уруғ-аймоқда дарахт инсон учун озиқ-овқат берган, овқатига ўтин бўлган, душманлардан сақланиш учун истиқомат жойи бўлган, ҳатто, қурол ҳам бўлган ва ҳоказо. Ибтидий инсоннинг дарахтга бўлган эътиқоди заминда унинг ўша ваҳший одамга келтирган манфаатлари ётади. Туркий халқлар барча халқлар каби, ибтидий даврларни босиб ўтганликлари учун буларда ҳам дарахтга ҳурмат ва ўз даври тушунчалари доирасида эътиқод айна босқичда бир хилда ёки бир-бирига яқин бўлиши табиий эди.

Топишмоқдаги бу образ билан боғли бўлган этнографик материаллар ўзбек халқи ҳаётидан тўпланмаганлиги учун бошқа халқлар ҳақидаги материалларга мурожаат қилишга тўғри келади.

Дарахтни аёл-хотин дейилиши билан боғли яна шундай фактни келтириш мумкин. Қадимда Европа халқларида баҳор

⁴⁹ М. Кошғарий, I, 116-бет.

⁵⁰ В. В. Радлов, I, стр. 677.

⁵¹ Тувинско-русский словарь, Госиздат, Иностранных и национальных словарей, М., 1955, стр. 34.

⁵² Д. Зеленин, Тотемы — деревья в сказаниях и обрядах Европейских народов, М.—Л., 1937, стр. 21.

фаслида қизларни ҳар хил дарахтларнинг шоҳчалари, барглари ва гуллар билан безаб, ясантириб, уйма-уй юриб, ашула-ўйин қилиш одатлари бўлгани маълум. Шулардан украин халқида қизларни теракка ўхшатиб безаш одати бўлган.

«Украинларда бир вақтлар «тераки айлантриб юриш» троици урф-одати бўлган. Қизлардан бири терак дарахти қилиб безатилади, у қўлларини юқори кўтариб, бошига чамбарак қилади, кўпинча қўл ўрнига икки калтакча қўйилади. Қизлар қўлларидан тортиб, то оёғларигача турли безаклар — ҳар хил рангдаги плахталар⁵³, тангажеваклар, ленталар тақадилар. Мана шундай кўринишда «тераки»ни қизлар қишлоқ ва майдонлар бўйлаб етаклаб юришган. Шунда уй эгаллари ҳамма қизларни зиёфат қилади, «тераки» эса уларга эгилиб таъзим қилади. Шу вақтда «Майдон ўртасида туради тераки»... деган қўшиқ айтилади. Бу ўринда дарахт кўкларни турли ранг — безаклар билан алмаштирилган, лекин маскарад кийими кийган аёлни теракка ўхшатувчи ном қолган...»⁵⁴. Бу урф-одат, умуман, ўзбек халқини ташкил этган қабилаларда балки бир замонлар бўлган бўлиши мумкин.

Болалар фольклоридан «Оқ тераки, кўк тераки» ўйинидаги қизларнинг икки атрофда қаторлашиб тик туришлари, онавошларнинг.

- Оқ теракини, кўк тераки?
- Биздан сизга ким кераки?
- (фалончи) хон кераки: —

дейишлари ҳам шу тераки култи билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Ўзбекистоннинг географик шароитига мос ва шу ерда яшаб келган халқнинг асрлар давомидаги меҳнати, тажрибаси ва билими билан тарбияланган ўзига хос хилма-хил дарахтлари, гуллари, сабзавотлари ва мевалари бор. Ўзбек халқи мана шу фойдали ўсимликлар, ширин-тотли мевалари ҳақида хилма-хил чиройлик топишмоқлар яратган. Булар орасида мевалардан: ёнғоқ, pista, ўрик, шафтоли, беҳи, жийда кабилар ҳақидаги топишмоқлар салмоқли ўрин эгаллайди.

Ёнғоқ Ўзбекистон территориясида (Хоразмдан бошқа) ёввойи ва айниқса, маданий ҳолда кўп бўлганлигидан у тўғрида топишмоқ ҳам кўп яратилган. Қайси район, шаҳар ва қиш-

⁵³ Плахта — қўлда тўқилган йўл-йўл ёки катак-катак Украина газламаси, шу газламани юбка шаклида ўраб юриладиган парчаси (Русча-Ўзбекча луғат, Тошкент, 1964, 129-бет).

⁵⁴ Д. Зеленин, Тотемы — деревья в сказаниях и обрядах европейских народов, М.—Л., 1937, стр. 60.

лоққа борманг, ёнғоқ тўғрисида турли вариантда бир қанча топишмоқ эшитиш мумкин.

Бу топишмоқларнинг ҳар бирида топишмоққа хос хусусиятларнинг бадиий шаклланганлиги кўзга ташланади.

«Кичкина тандирча,
Ичи тўла кулча» (Қўштамғали, А.)

Ёнғоқнинг пўчоғи билан мағзини англатади. Маълумки, тандир нон пишириш учун хизмат қилади. Шунинг учун тандир эсланар ё эслатилар экан, нон ҳам бўлиши керак. Ёнғоқ қобигининг тандирча дейилиши топишмоқ поэзияси доирасида жуда ўринли бўлиб, шунга мос равишда мағзининг — кулча дейилиши ҳам жуда мосдир. Ҳақиқатан ҳам, ёнғоқ мағзининг ҳар палласини билқиллаган кулчага ўхшатса ҳам бўлади. Топишмоқда тўқ ёнғоқнинг мағзи қобиқда тўлиб турганлиги ҳам қайд этилган.

«Кичкина қозон,
Оши тотли» (Қўштамғали, А.)

топишмоғида ҳам ёнғоқнинг қобиғи ва мағзи ҳақида сўз боради. Дарҳақиқат, ёнғоқ палласи бизнинг маҳаллий қозон шаклига мосдир. Ёнғоқ қозонга ўхшатишга учун энди пишган, ё пишадиган овқат эсланиши керак. Ёнғоқ мағзи ўз қобиғи ичида етишган — пишган мазали неъмат бўлганидан уни тотли овқат дейиш жуда ўринлидир.

«Кичкина декча
Ичи мазалиқча»⁵⁵ (Наманган, М. У.)

деганда ҳам, ярим палла ёнғоқ, унинг мазали, тўйимли мағзи эслатилади. Бу тўйимли, тотли мағзи яна бир топишмоқда *асал* дейилади.

«Усти заҳар, ичи тош,
Унинг ичи асал» (Тошкент, З. У.)

Бу топишмоқда илгаригиларидан фарқли равишда аввал ёнғоқнинг пўсти, кейин қобиғи, ундан кейин мағзи эслатилади. Булар эса поэтикадаги тазод — қарама-қаршилик приёми асосида тузилган.

Маълумки, ёнғоқ қобиғини қоплаган кўк пўст жуда аччиқ бўлади. Шунинг учун унинг заҳар дейилиши тилимизда заҳар сўзининг бир маъносига жуда мос. Заҳар (аччиқ, тахир) сў-

⁵⁵ Декча тожикча қозон маъносидаги дег сўзига ўзбекча кичрайтиш аффикси ча қўшилиб ясалган.

зининг ишлатилиши унга қарама-қарши бўлган асал («жуда ширин») сўзини талаб қилади. Бу орада қобиқнинг қаттиқлиги учун тош дейилиши тазодни яна кучайтирган. Натижада ёнғоқ ҳақида гўзал бадиий топишмоқ юзага келган.

Бу мисолларнинг ҳаммасида ҳам ёнғоқнинг маъзи одамни тўйдирувчи ноз-неъмат (кулча, тотли ош, сариф ёғ, асал ва ҳоказо)ларга, пўчоғи эса ноз-неъматларни пишириб ейиш учун зарур бўлган қозон ва тандирга ўхшатилиши топишмоқларнинг инсон ҳаёти ва турмуши билан нақадар мустаҳкам боғланганлигини яна бир марта намойиш қилади.

Ёнғоқни биздагидек жумбоқлаш бошқа халқларда ҳам бор. Масалан, татарларда: Кичкина қозоннинг оши тамли⁵⁶; Тожикларда:

«Декчаки пурчаза,
Ошакаш бамаза»⁵⁷;

Русларда:

«Маленький горшочек
А кашка вкусна»⁵⁸.

Қўрамизки, образ яратишдаги бирлик, яқинлик ва ўхшашлик кўзга яққол ташланади. Биз бундай мисолларнинг ҳаммасини келтириб ўтирмаймиз. Чунки улар ҳар қайси халқнинг нашр этилган топишмоқ тўпламларида мавжуддир.

Ўрик кенг тарқалган мевалардандир. У:

«Ош ичида тош,
Тош ичида ош»,—

шаклида жумбоқланган.

Мана бу топишмоқ композицион қурилиш жиҳатидан жуда оригинал сўз ўйини билан тузилганки, қайси томондан ўқилса ҳам мазмунига футур етмайди, шу маънони англата беради. Бу икки сатрли топишмоқнинг ҳар бир мисраси беш бўғиндан иборат бўлиб, ҳар иккала мисра фақат уч сўздангина тузилган, яъни уч сўзнинг ўрин алмашилиши билан икки мисрали топишмоқ юзага келган. Биринчи мисра ош сўзи билан бошланади, иккинчи мисра ош сўзи билан тамомланади, биринчи мисра тош сўзи билан тамомланади, иккинчи мисра тош сўзи билан бошланади. Бу топишмоқнинг иккала мисраида биринчи ва охириги сўзлар қофиядош, ўртадаги ичида сўзи агар таъбир жонз бўлса, «ўрта радиф» бўлиб келади. Яна диққат:

⁵⁶ Топишмоқлар, 30-бет.

⁵⁷ Честонҳо, 48-бет.

⁵⁸ Д. Н. Садовников, стр. 164.

этиладиган нуқталардан бири шуки, уч сўздангина тузилган шу топишмоқнинг жавоби ҳам учтадир: ўрик (емиши), данак ва мағиз.

Шунга ўхшаш тубандаги икки мисралик ва тўрт сўздан ташкил топган жийда ҳақидаги топишмоқ ҳам диққатни ўзига жалб этади:

«Ичи ундай
Сирти қопдай». (Манғит, X. С.)

Бундай топишмоқнинг сатрлари алмаштириб ўқилса ҳам мазмунига футур етмайди.

«Узоқдан қарадим арақ-арақ,
Қошига бордим — зарҳалак». (ФАр., № 346)

Бу топишмоқни тушуниб олиш учун энг аввал унда ишлатилган айрим сўзларнинг маъноларини билиш керак бўлади. Кўзга кўринган бирор нарсани аниқроқ билиб олиш учун тикилиб-тикилиб қарашга баъзи шеваларда арақ-арақ қарамоқ дейилади. Зарҳалак сўзи эса зарҳал, олтин ранг герр. сариғ, сарғиш, қизил, қизғиш тусларни англатади.

Бизда олуларнинг хили жуда кўп. Ўрик — зардолу шулар жумласидан бўлиб, Ўзбекистон боғларида бошқа олулардек кўп экилган. Баъзан бу меваларни узоқдан қараганда одам қайси олу эканлигини пайқамай ҳам қолади. Шунинг учун мазкур топишмоқнинг биринчи сатрида олуларнинг кўплиги эътиборга олинган, улардан қайси бири назарда тутилгани — зарҳалак сўзи билан аниқлаб берилган.

Узум. Мевалар тўғрисида яратилган топишмоқларнинг кўпчилигида у ёки бу мева умуман ўз дарахти билан бирликда айтилмайди. Лекин баъзи бир меваларгина бундан мустаснодир. Масалан, узум токнинг ўзи ва барги билан бирликда қўшилиб жумбоқланган.

«Отаси букирхўжа,
Онаси япалоқ ойим,
Боласи ширин-шакар». (Захкаш, Қ. Ш.)

Токнинг эгри-бугри ўсган занги — ота, барги — она, узуми — болалари.

«Оталари занги бува,
Оналари ёйма чалпак» (Наманган, М. У.)

ҳам шу типдаги топишмоқлардан. Маълумки, токнинг асосий танаси — занг деб аталади. Шу билан бирга иссиқ иқлимда яшаб, туси қуёш таъсири билан қорайган одамларга занги

дейилганидан жумбоқни мураккаблаштириш учун, токни жонлантириб, занги бува таъбири билан образли ифодаланган. Ток барглари доирасимон бўлганлигидан ёйма чалпакка ўхшатишган. Занг ва япроқ ота-она дейилгани учун, улардан кейин шеърят талабига кўра, бола эсланмоғи керак. Шунинг учун узумни ширин-шакар бола дейилган. Бола ота-она учун қандай ширин, ёқимли бўлганини қайд этиш билан бирга, узумнинг лаззатли мева экани уқтирилган.

Узум тўғрисида яна бир топишмоқ:

«Қишда мозор,
Ёзда бозор» (Гулбулоқ, М. М.)

шаклида бўлиб, бунда қишда ерга кўмиб қўйилган токнинг ташқи кўриниши қабр (мозор)га ўхшатишган. Бироқ бу тур ўхшатиш заминида муҳим маъно бор дейиш мумкин. Утмиш замонларда қишнинг қаҳри меҳнаткаш деҳқонлар учун жуда кўрқинчли ва даҳшатли бўлган. Қаҳратон қиш совуғидан вафот этганлар ҳам оз бўлмаган. Меҳнаткаш халқ токни жумбоқлаганда «қишда мозор» дейиши ҳам бежиз эмас. Халқ онгида қиш — мозор-мотамни билдирса, ёз ва бозор бунинг аксини ифодалайди. Биз бу образларни:

«Болалик уй — бозор,
«Боласиз уй — мозор»⁵⁹

мақолида ҳам учратамиз. «Равшан» достонида Зулхуморни излаб йўлга чиққан Равшанга Ҳасан мурожаат қилганда:

Элга эътиборим, сенга йўл бўлсин,
Серсавдо бозорим, сенга йўл бўлсин⁶⁰

дейдики, бу ерда ҳам болага нисбатан айни бир образ ишлатилган. Қиш қанчалик хатарли ҳисобланган бўлса, ёз экин-тикин, пишиқчилик, тўкинчилик фасли бўлиб, уни шунчалик қувонч билан кутилган. Топишмоқда токнинг «Ёзда бозор» дейилиши билан икки бир-бирига зид образлар қиш — мозор (мотам), ёз-бозор (қувонч) қарама-қарши қўйилиб, чиройли бадий топшишмоқ яратилган. Топишмоқнинг иккинчи сатрида узумни сотиш учун бозорга олиб бориш ҳам эслатилади.

Тубандаги топшишмоқда шу мазмуннинг кенгайтириб жумбоқланишини кўрамиз:

⁵⁹ Ҳ. Т. Зарифов, «Оталар сўзи — ақлнинг кўзи», Тошкент, 1947, 103-бет.

⁶⁰ Эргаш Жуманбулбул ўғли, Равшан, Тошкент, 1963, 22-бет.

«Ўзгани ўзган кетади,
Эскиси мозор кетади.
Отаси уч ёшида —
Боласи бозор кетади». (ФАр. инв. № 346)

Бу вариант туркманларда ҳам худди шу тарзда айтилади, аммо, жой оти «Ўзган» эмас, балки «Озар»⁶¹ бўлиб, қофияга мувофиқдир.

Юқорида кўриб ўтганимизга ўхшаш анор, анжир ва ҳоказо мевалар ҳақидаги топишмоқлар ҳам мавжуд. Аммо ўзбек халқида олма, олча, гилос каби мевалар кўп бўлишига қарамай, традицион топишмоқлар орасида бу мевалар ҳақидаги топишмоқларни биз учратмадик. Излашлар натижасида шу хил меваларимиз ҳақида ҳам топишмоқлар топилар деган умиддамиз.

Топишмоқлар қадим замонларда юзага келганлиги ва жуда кўп асрлар давомида, асосан, қишлоқларда яратилганлиги учун улар орасида деҳқончилик билан боғлиқ бўлганлари анчагина қисмини ташкил этади. Ҳар бир халқнинг ўзи яшаган иқлими, табиатининг бойлиги ва имкониятлари доирасида халқ ўзи билган ва фойдаланган предметларидан четда бўлмайди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон шароитида пахта, буғдой, жўхори, шол, ловия, нўхат, зиғир каби деҳқон меҳнати билан шу ерда етиштирилган маданий ўсимликлар, ўзбек халқ топишмоқларига объект бўлиб хизмат қилган. Исирик, янтоқ, тикан, қизғалдоқ, чирмовуқ каби ёввойи ўсимликлар ҳақида ҳам бир қанча топишмоқлар борки, улар ҳам топишмоқ объектининг реаллиги, халққа танишлиги, фойда ёки зарининг аниқлиги билан изоҳланади.

Пахта. Ўзбекистоннинг энг асосий экинларидан бўлган гўза жуда қадим замонлардан бери шу ерда етиштирилади. Ғўзани экилгандан бошлаб кузатган деҳқонлар, унинг ердан униб чиқишидан то пишиб, ҳосилини йиғиб олганга қадар бўлган ўзгаришлари ҳақида хилма-хил топишмоқлар яратган. Масалан:

«Чин қушим, чинна қушим,
Чин дарахтга қўнди қушим.
Оёғига ҳасса қўйиб —
Гомошани қилди қушим»⁶².

Бу топишмоқда экилган чигитнинг ердан униб чиқаётган даври кўзда тутилади. Топишмоқнинг биринчи мисрасидаги

⁶¹ М. Галдиев, 55-бет, № 36.

⁶² И. Орифий, 9-бет, № 49.

чинна сўзи тожикча чина — уруғ маъносидадир⁶³. Чигит ердан униб чиққанда ўзи билан бирга пўчоғини ер устига олиб чиқади. Мана шу чигит пўчоғини кўтариб чиққан кичкина ғўза поячаси дарахт ёки ҳассага, сал бир ҳаракат билан учиб кетадиган чигит пўчоғи қушга ўхшатиш мумкин. Биринчи икки мисра билан кейинги мисра — бир-бирини қувватлаб, топишмоқнинг эмоционал таъсир кучини оширган.

Кўсакнинг етилиб турган пайти тубандагича жумбоқланган:

«Абдал бува арриқдир,
Оғзи, бурни мурруқдир» (Қорадон).

Абдал сўзи бу ерда азиз, иззатли⁶⁴ маъносида ишлатилган. Шу ҳолда Абдал бува иззатли кекса маъносида Арриқ сўзи эса ариғ — соф, тоза маъносида келади.⁶⁵ Мурруқ — бурмоқ феълидан буруқ, бурилган демак. Маълумки, Ўзбекистонда қадимдан экилиб келган жайдари ғўза кўрагининг оғзи сиқик бурилгандай бўлар эди. Очилиб турган пахта чаноғи ҳақидаги топишмоқнинг бирида у оғизга ўхшатилади:

«Оғзин очиб ерга қарайдур,
Оғзидин оқ кўпик чиқарадур»⁶⁶.

Ғўзани:

«Чопса, кулар,
Чопмасанг, ўлар» — (Чортоқ, М. В.)

тарзида жумбоқланиши характерлидир. Бу топишмоқ ўзбек деҳқонининг тажриба ва билим даражасини ҳисобга олган ҳолда яратилган. Биринчи сатр, умуман, экинни бизда чопиқ билан етилтириш мумкин эканлигини, акс ҳолда меҳнат бекорга кетишини ифодалайди. Топишмоқда сўз пахта устида бораётганини иккинчи сатр очиб беради. Вақтида чопиб тарбияланган ғўза кўсақлар етиштиради, етилган кўсакнинг очилиши кулгандаги завқа — меҳнат роҳатининг ифодасини куйлайди.

Қордай оппоқ, жундай юмшоқ — (Урганч, О.)

топишмоғи ҳам пахта ҳақида бўлиб, ғўзанинг донгдор миришкори ўзбек деҳқони томонидан яратилган. У ўз ҳаётида қорни

⁶³ Таджикско-русский словарь под редакцией М. В. Рахимий и Л. В. Успенской, М., 1954, стр. 443.

⁶⁴ Б. В. Миллер, ПРсл., стр. 15.

⁶⁵ М. Қошғарий, 1 160, 166; А. К. Боровков, Лексика среднеазиатского тифсира XII—XIII вв. М., 1963, стр. 57.

⁶⁶ Жумоқ мажмуаси, 30-бет.

ҳам, майин жунларни ҳам яхши билгани шу топишмоқда ўз ифодасини топган.

Буғдой гарчи энг қадимий ўсимликлардан бўлса ҳам, кўп халқларда, шу жумладан, туркий халқларда у ҳақдаги топишмоқлар ниҳоят даражада оз тўпланган. Ўзбекларда буғдой ҳақидаги топишмоқлардан ҳозирча характерли бир мисол келтирамиз:

«Соламан қизил,
Чиқараман оқ». (Захкаш, С. Р.).

Бу ерда буғдой доналари ва уларни тегирмонда ун қилиш процесси назарда тутилган; буғдойнинг тегирмон дўлига солиниши ва тегирмон тошлари орасида ун ҳолига келтириб олингандаги ҳоли эслатилган. Қ и з и л сўзи туркий халқларда буғдойнинг синонимидир⁶⁷. Ана шуни эътиборга олинса қ и з и л (от) ва о қ (сифат) контраст ҳосил этиб, топишмоқ поэтикасига жуда мос тушган.

Жўхори ўзбек деҳқони учун қадим замонлардан таниш-билиш ўсимликлардан биридир. Бу ўсимлик ҳақида ўзбекларда анча топишмоқ мавжуд.

Ердан чиқар тараниб,
Заррин достор ўраниб — (Қоракиса, Р. Ю.)

топишмоғида экилган маккажўхори донасининг ердан униб чиқиши ва унган ниҳол ўзи билан бирга сариқ рангдаги жўхори пўчоғини кўтариб олиб чиқиши заррин сифати билан саллага ўхшатилиб жумбоқланган. Кейинги процесс шу нав жўхорининг сўта боғлашидир. Бу ҳақдаги топишмоқ шундай жумбоқланган.

«Бўйи бир қариш,
Соқоли икки қариш». (Наманган, М. У.)

Бунда маккажўхорининг сўтаси ва сўта учидан чиқиб турган пахмоқ попуғи эслатилади. Иккинчи бир топишмоқда айни предмет тубандагича жумбоқланади:

«Кўк кўйлакли хотин,
Сариғ бола кўтарган». (Ленин Ю. А.)

Бу ерда жўхори пояси — яшил кўйлак кийган аёл ва пояда ўсган сўта — она бағрида ўсган болага ўхшатилган. Гўёки яхши кўйлак кийган она йўргакланган боласини бағрига бо-

⁶⁷ Тувинско-русский словарь, под редакцией А. А. Пальмбах, М., 1955, стр. 260; Ф. Абдуллаев, Ўзбек тилининг Хоразм шевалари, Тошкент, 1963, 61-бет.

сиб кўтариб тургандай жонли образ яратилган. Жўхорининг ранги сариқ бўлганлиги кўзда тутилиб, сариғ бола орқали эслатилади. Кўк ранг бу ерда мотам символи эмас, балки унинг тамомила асли бўлган яшил—ёшлик, ёқимлиликни билдиради. Демак, яшилга ўралган она бағридаги сариқ, йўрғакли бола тасвирида, пояси кўм-кўк, сўтаси пишган маккажўхори назарда тутилган.

«Кўк кийимни киймайман,
Ўша ерда турмайман» (Гулбулоқ, Ҳ. Д.)

топишмоғида маккажўхори пишгандан кейин ўз сўтасини ўраб турган пўстлогининг арчилиши, донларининг ажратиб олиниши кўзда тутилган.

Сўтадаги жўхори донларни ажратиш: Бир қўтон қўйимни, бир чўҳ билан ҳайдадим. (Хатирчи, Б. Қ.)
деб жумбоқланади.

Оқ жўхори тўғрисидаги топишмоқда ҳам аёл образи киритилган бўлиб, илгаригиларига нисбатан мураккаброқдир. Масалан:

«Қия, қия ерларда,
Қийма жувон ўлтирар;
Даканасин дол қўйиб,
Толма жувон ўлтирар». (Қўштамғали, З. С.)

Бу топишмоқда қийма, толма сўзлари санъаткорона ишлатилган. Маълумки, баланд қомат ва хипча бел поэзияда гўзаллик символидир. Хипча бел баданнинг назокатли ҳаракатларига имконият туғдиради. Топишмоқда — жўхорининг қадди баланд, қаддига нисбатан пояси ингичка бўлганлиги, бу қад — поя унинг тепасида ўсган бир туп донни зўрға кўтариб тургандай, қадди узун, хипча белли жувон, бошига дол қўйган даканасини кўтариб туришдан толгандай ифодаланган.

Тариқ пояси бўй жиҳатидан оқ жўхоридан паст бўлса ҳам, донининг тўп бўлиб ўсиши билан унга анча яқин. Шу сабабли тариқ тўғрисидаги топишмоқ ҳам мазмун ва форма жиҳатдан ўхшаш яратилган. Масалан:

«Қизил қия ичида,
Қийма жувон ўлтирар.
Дўпписини дол қўйиб,
Олма жувон ўлтирар»⁶⁸.

Тариқ тепасидаги бир туп дон одатда пишган вақтида қизғиш тус олади. Бизда машҳур маҳаллий олмалар, қизил, қиз-

⁶⁸ И. О р и ф и й, 13-бет.

ғиш бўлади, шунинг учун ҳам поэзияда ғўзалнинг яноғи олмага ўхшатишган. Шу традиция асосида қизариб пишиб турган тариқ доналари олма жу в он деб ифодаланган.

Сабзавот — полиз экинларига оид традицион топишмоқларда: тарвуз, қовун, сабзи, пиёз, ошқовоқ, шолғом, лавлаги, карам, гаримдорилар жумбоқланган. Ўзбекистонда кейинги асрда тарқалган: помидор, бақлажон, картошка, редиска кабилар тўғрисида ҳеч қандай топишмоқ учратмадик. Бунинг сабабини шу сабзавотларнинг қадимда Ўзбекистон шаронтида экилмагани билан изоҳлай оламиз. Бу сабзавотлар ўзбеклар орасида, айниқса, кейинги ярим аср мобайнида кенг тарқалган ва кенг истеъмол этилишига қарамай, улар ҳақида топишмоқнинг бўлмаслиги масаланинг энг мураккаб томонидир. Буни мустақил равишда ўрганмасдан, систематик кузатишлар олиб бормасдан туриб, ҳозирча ҳал қилиб бўлмайди.

Сабзавотлар ҳақида мавжуд топишмоқларнинг барчаси традицион бўлиб, улар яратилиш даври жиҳатидан ҳам ўтмиш асрлар маҳсулидир.

Сабзавотлар тўғрисидаги топишмоқлар ҳам, уларнинг ташқи тузилишлари — ранги, шакли, сифати, ўсиш ўрни, объектнинг конкрет бир ёки бир неча хусусияти билан жумбоқланган. Масалан:

«Сари бовом⁶⁹ ичкари
Соқоллари ташқари». (Гулбулоқ, М. М.)

топишмоғида тупроқ орасидаги сабзи ва унинг тупроқдан ташқарида ўсадиган япроқлари эслатишган. Шу топишмоқнинг баъзи вариантларида маҳаллий сабзи тусининг кучайтириб таъкидланиши ҳам учрайди:

«Сори бувам сап-сари,
Соқоллари ташқари» (Гулбулоқ, У. Д.)

Яна бир вариантда жумбоқдаги чалғитиш услубини кучайтирган ҳолда унинг рангини ошириб тасвирлаш кўзга ташланади.

«Бойнинг ули⁷⁰ бойсари,
Соқоллари сап-сари». (ФАр., инв. № 276).

Бу мисолда сўз ўйини туснинг сифатини оширишда катта хизмат қилганидек, жумбоқни яна ҳам мураккаблаштирган.

⁶⁹ Вариантларда: Сорибой акам, Сорибой бобом, Сорн амаким, Сорибойнинг ўғли.

⁷⁰ Уғли.

Юзаки қараганда гўё қандайдир шахс ҳақида сўз боради — Бойнинг ўғли «Бойсари». Аслида эса бу топишмоқ услуби бўлиб, гап шахс ҳақида эмас, конкрет ва одамларга таниш сабзи тўғрисидадир.

Топишмоқни Ўзбекистон шароитида ўзбек деҳқони яратгандир. Ўзбекистонда сариқ сабзи маҳаллийдир. Узун соқол қўйиш ўтмишда одатдаги ҳодисалардан бири бўлган. Шу сабабли топишмоқдаги предметни жонлантириш приёми асосида соқолли сари бобо, сари амаки ва ҳоказолар шаклида жумбоқланган. Бу топишмоқнинг умумий қонунидир. Бу қонуният бошқа халқ деҳқонини ҳам худди шундай тушунчага олиб келиши табиийдир. Мисол учун сабзи ҳақида рус деҳқони яратган топишмоқни келтирамиз:

«Красная девица
Сидит в темнице,
а коса на улице⁷¹».

Қўрамизки, русларда тупроқ остидаги сабзининг ўзи «красная девица» — гўзал қизга, ердан чиқиб турган кўкат қисми эса — қизнинг сочига ўхшатишган.

Россия учун қизил сабзи характерли эканини эсласак ва сабзавотда кўпроқ хотин-қизлар ишлашини эътиборга олсак, рус ва ўзбек деҳқони топишмоқнинг умумий қонунияти асосида ҳар қайсиси ўзининг реал шароити, реал ҳаёти доирасида айни нарса ҳақида бир хил усулда ўз миллий топишмоғини яратгани аён бўлади.

Сабзи ҳақидаги халқ топишмоқларини қиёсий ўрганишда шу нарса кўзга ташланадигани, уни жумбоқлашда аёл ва аёлларга хос айрим этнографик хусусиятлар асосий аниқловчи белги қилиб олинган. Ана шу жиҳатдан қараганда баъзи топишмоқларда бир томондан генетик, иккинчи томондан типологик ўхшашлик сезилиб туради, учинчи томондан бошқа халқ топишмоғини ўзлаштириш ҳам йўқ эмас. Бир неча мисол келтирамиз:

«Келин ойим ичкарида,
Чоч-попуги ташқарида». (Бешариқ, Х. О.)

Бу мисолдаги «келин ойим», «соч попуги» ибораларига суяниб бу жумбоқни ўзбек халқи яратганини айтиш мумкин. Унинг иккинчи бир вариантыда жавоб топишмоқни мураккаблаштириш асосида асосий муҳим белгининг бирини мавҳумлаштириб:

⁷¹ М. А. Рыбникова, стр. 280, № 571.

«Ўзлари ичкарида
Сочлари ташқарида» (Ленинизм, О. К.)

шаклида айтилганини кўрамиз. Бу ерда «ўзлари»нинг «аёл» эканлигини «сочлари» дейишдан ҳам англаш мумкин⁷².

Биз фольклор экспедициясида материал тўплаганимизда сабзи ҳақида:

«Қизил қиз ер остида,
Сочлари ер устида»

деган топишмоқни Самарқанд область, Ургут район, Қоратепа қишлоқ совети, Терсак қишлоғида Мисир Хотамовдан эшитиб, ёзиб олдик (1957 йил). Бу топишмоқнинг биринчи сатридаги «қизил қиз» образи ўзбек топишмоқларидаги характерли образга қараганда юқорида кўриб ўтганимиздек рус халқ топишмоғида умумлашган образга мосдир. Гарчи Ўзбекистонда ўз хусусиятлари билан Россиядагидан фарқ қиладиган қизил сабзи мавжуд бўлса ҳам, у ўзбек фольклорида аёлга нисбатан кенг тарқалган образ сифатида кўзга ташланмайди. Ана шу жиҳатдан қараганда юқорида келтирган мисолнимиз, типологик хусусиятлардан кўра, бошқа халқдан — рус халқидан ўтган бўлиши мумкин деган хулосага олиб келади⁷³. Бу масалани қатъий ҳал қилиш учун систематик кузатиш, материал тўплашни давом эттириш керак. Шунинг учун бизнинг фикримизни бу ҳақидаги дастлабки мулоҳаза сифатида тушунишни истаймиз.

Сабзини жумбоқлашда соқол образли ифодалашга хизмат қилганини юқорида кўрган эдик. У ва унга ўхшаш жумбоқларда бобо ва у билан этнографик боғлиқ соқол жумбоққа поэтик материал бўлганини эслатган эдик. Бу образлар сабзи ҳақидаги анчагина ўзбек топишмоқларида учраб турса ҳам, шу тушунчадан келиб чиқиб, янги оригинал образлар ҳам яратилган:

«Ияги ерга қарайди,
Соқоли осмонга қарайди». (Пахтабод, Н. А.)

Бу топишмоқнинг хусусияти соқол ўрнида, у ўсадиган я н к н и н г қуйи томони узайганлиги билан соқолнинг осмонга қараганлигининг қайд этилишидир. Демак, антитеза усули-

⁷² Лобнар ва тожик ҳам бошқа бир неча халқларнинг топишмоғида ҳам сабзи аёл образида жумбоқланган. (С. Е. Малов, Лобнарский язык, стр. 14; Эсанбат Н., 83-бет, № 615; Чистонҳо, 43-бет, № 156).

⁷³ Биз сабзи ўсимлигининг биологик тарихи билан махсус шуғуллана олмадик. Шунинг учун фақат филологик томондан ёндашдик.

дан фойдаланиб янги, илгаригилардан фарқ қиладиган — оригинал жумбоқ ҳосил бўлган.

Қарам ўзбекларда:

«Қат-қат тўнли,
Қариш бўйли» (Мирзачўл, И. А.)

тарзида жумбоқланган. Бунда пишиб етилган қарамнинг қатланиб турган барглари асосга олиниб, гавдасига нисбатан пастак бўйи бир қариш сўзи орқали (бўй ўлчови билан) жумбоқланган.

Ўзбекистонда энг кўп экиладиган сабзавотлардан бири пиёздир.

«Пак-пакана бўйи бор,
Етти қават тўни бор» (Тошкент, Ж. Т.)

деб жумбоқланган.

Қарам билан пиёз қатлам-қатлам бўлишлиги жиҳатидан бир-бирига яқин келади. Шу сабабли пиёз ва қарам ҳақидаги топишмоқлар ўхшаш шаклда вужудга келган.

Пиёз тўғрисидаги топишмоқнинг иккинчи бири:

«Ер тагида оқ соч кампир» (Янгиқўрғон, Н. П.)

шаклида жумбоқланган. Бу топишмоқда пиёз аёл образида гавдаланади. Ер тагида ўсаётган бир бош оқ пиёз уй ичида ўтирган оқ сочли кампирга ўхшатиш.

Шолғом тўғрисидаги топишмоқ жуда содда бўлиб, у ҳар хил нарсаларга ўхшатиш. Традицион топишмоқларда шолғомни — қизил қалпоқ, қизил каллапўш, қизил бўғча, муштдай гўшт, чакса гўшт, жалаки тош, олтин бош шаклида учратамиз. Шолғом ер остида ўсганлиги сабабли, топишмоқда унинг ўрни аниқ айтилиб, нима эканлиги яширилган.

«Ер тагида муштдай гўшт». (Қўштамғали, А.)

Ўзбекистон территориясида, айниқса, Самарқанд областида шолғомнинг ранги кўпинча қизил⁷⁴ бўлганлигидан у шу ранг билан жумбоқланган ва унинг думалоқ шакли — мушт, бош, қалпоқ — каллапўш, бўғча кабилар билан таққосланган. Масалан:

«Ер тагида қизил қалпоқ». (Терсак, Б. Х.)

Бу ерда қалпоқ дўппи маъносидадир. (Шу топишмоқнинг вариантларида қалпоқ ўрнида тожикча каллапўш ишла-

⁷⁴ В. Н. Ермохин, Сабабот — полиз ва картошка экинларининг энг яхши навлари. Тошкент, 1961, 37-бет.

тилади.). Бўғча герр. тугун шаклан юмалоқ бўлганидан шолғомнинг бўғчага ўхшатиб жумбоқлангани ҳам тез-тез учраб туради.

«Ер тагида қизил бўғча». (Заҳкаш, Қ. Ш.)

Ўзбекистонда сариқ (оч сариқ) шолғом ҳам мавжуд бўлганлигидан бу тур ҳам топишмоқларда махсус образ орқали жумбоқланган. Масалан:

«Ер тагида олтин бош»⁷⁵.

Бу ерда шолғомнинг шакли инсон калласи (боши)га ўхшатилиб, яширинган предметнинг ранги олтин сўзи билан ифодалангандир. Тожиқ тилининг таъсири кучли бўлган (масалан, Бухоро области Шофрикон райони; Тожикистон ССР Восе районида) ўзбек шеваларида худди шу топишмоқни «ер тагида (вар. *остида*) зар каллапўш» деб айтадилар.

Тош гарчи хилма-хил шаклда бўлса ҳам, абстракт ҳолда қандайдир юмалоқ шаклдаги тасаввур кўп ўзлашган. Шунинг учун шолғомни жумбоқлашда унинг шаклига эътибор берган халқ баъзан тошга ўхшатиб ҳам жумбоқлаган.

«Ер тагида нимчаки тош». (Қизилравот, Қ.)

Шолғомнинг оғирлиги тош билан баробар эмас, албатта. Буни халқ яхши билгани учун топишмоқда унинг тахминий вази миқдорини қайд этган. Нимча — тахминан тўрт юз грамм оғирлик ўлчови бўлиб, яхши етилган шолғом баъзан шу оғирликда ҳам бўлади. Яхши етилган шолғомнинг ўртача оғирлиги асосан унинг ярмига баробар бўлганини эътиборга олганда ҳам, фольклордаги муболаға усулини ҳисобга олсак, масала яна ойдинлашади.

Шолғом фойдали сабзавотлардан бўлгани учун халқ уни жумбоқлаганда унинг шу хусусиятини ҳам алоҳида қайд этган. «Ер остида (вар. *тагида*) муштдай (вар. *калладек*) гўшт». Топишмоқда шолғомни гўшт деб аташ умумлашиб, жумбоққа сингдириб, шеърий формага солинганлари ҳам мавжуд.

«еть сэмьз, йа: ғы йоқ
дарьсь қалын, түйь йоқ»⁷⁶

топишмоғида гўшт ва ёғ тилга олиниб, бу масала жумбоққа хос баъдий приём билан ўзининг жуда яхши ифодасини топган.

⁷⁵ Жумоқ мажмуаси, № 104, 14-бет.

⁷⁶ Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, 1 лугат, Тошкент, 1961, 59-бет.

Пишиқчилик вақтларида полиз экинлари ичида одамнинг энг яхши севиб ейдигани қовун ҳам тарвуздир. Улар тўғрисида ажойиб топишмоқлар яратилган. Шуларни ҳам кўриб чиқамиз.

«Кўккина қўзим, куванда туриб семиради».
(Қўштамғали, А.)

Бу ерда тарвузнинг ранги кўклиги ифодаланиши билан бирга, унинг ўсиши куванга боғланиб қўйилган қўзига ўхшатишган. Ҳақиқатан ҳам, чорвачиликда қўзи-ўлоқлар ўтлаб қайтиб келганларидан кейин, улар куванга (икки қозиқ орасида тортилган арқонга, ҳар ер-ҳар ердан боғлаб қўйилган чизимчага) боғланади. Тарвузнинг банди боғланган чизимчага ўхшаш бўлганлигидан чизимчага боғланган қўзидай жумбоқланган. Халқ бундай образли ўхшатишларни ўзининг ҳаётидан, реал турмушдаги нарсалардан олиб, ҳар хил ўхшатиш йўллари билан топишмоқ яратган. Тарвуз:

«Хўппа семиз, бир туки йўқ» (Тошкент, З. А.)

деб ҳайвонга ўхшатилади. Бунда тарвузнинг туки бўлмай, силлиқ бўлишлиги билан антитеза орқали ўйлашга мажбур этади.

Уй ва рўзғор асбобларига доир топишмоқлар ҳам салмоқли ўринни эгаллайди. Бундай топишмоқларда объектнинг турмуш шароитларидаги роли аниқ шакллантирилади ва ўзбек халқининг ўтмиш маданияти, тарихи, этнографиясини ўрганишда қимматли материаллар беради. Улар кундалик турмушда ишлатиладиган предметлар ва уларнинг баъзи деталлари ҳақида маълумот беради.

Шунингдек, уйнинг уй ёғочи (болор), тўсини, вассалари, эшиги, мўриси, занжири, қулфи кабилар ҳақидаги топишмоқларнинг бир неча вариантларини учратдик. Масалан:

«Бобом уйда,
Соқоли ташқарида» (Саврак)

топишмоғида хари кўзда тутилади. Хари бобога, унинг уй деворидан ташқарига чиқиб турган қисми «бобонинг» соқолига ўхшатишган. Мазкур топишмоқнинг бир вариантыда бобо ўрнида амаки сўзи қўлланади. Русларда ҳам худди шу топишмоққа форма, мазмун жиҳатидан мос келадиган топишмоқ мавжуд.

Уларда м а т и ц а, яъни хари тўғрисидаги топишмоқлар шундай:

«Мать в избе,
Рукава на дворе»⁷⁷.

Еки:

«Корова в избе,
Рога в стене»⁷⁸.

Шу топишмоқнинг бошқа вариантларида «мать», «корова» образлари ўрнида барыня, мария, свекров, коза ишлатилади.

Хари ҳақидаги топишмоқ туркманларда:

«Ўзи тамың ичинде,
Гулоги тамың ташинда»⁷⁹

шаклида учрайди, бунда эга аниқ эмас. Бу топишмоқда юз берган кейинги ҳодисадир. Чунки қадимий топишмоқларда яширинган предмет бирор образ орқали ифода этилади. Бу топишмоқ учун характерли хусусиятдир.

Харини бобо ёки онага ўхшатиш заминиди қадимий тушунчалар ётади. Д. Н. Садовниковнинг фикрига кўра «Тўсини онага ўхшатиш жуда ўринли чиққан. Оилани она бириктириб турганидек, шипни тўсин ушлаб туради»⁸⁰. Биз бу фикрни асосли деб ҳисоблаймиз. Иморат қурганда бинонинг деворлари тайёр бўлгандан кейин унинг устига тўсин ёки хари солишда зиёфат уюштирилиши, бу маросимга қариндош, қўни-қўшниларнинг келиши, устага сарпо берилиши ҳам қадим урф-одатлар билан боғлиқ бўлган.

«Шу жиҳатдан тараққиётнинг маълум босқичларида ишлаб чиқариш шароитлари ва муносабатларининг бир хилда, ўхшаш ёки яқин бўлиши туфайли турли халқларда, гарчи улар этник жиҳатдан бошқа-бошқа бўлсалар ҳам, бир хил ёки бир-бирларига жуда уйғун тушунчаларга келишлари табиийдир»⁸¹.

Онаси(нинг) қорнида боласи кўндаланг ётади⁸².

Бу топишмоқда тўсин — она, васса (тоқи) — бола қилиб олинади.

Маълумки, уйнинг томини ёпиш учун ўртадан хари ташлаганда унга суяб ён деворлардан тўсинлар ташланади. Шунинг учун бўлса керак хари топишмоқда бобо деб аталади.

⁷⁷ Д. Н. Садовников, стр. 35, № 5.

⁷⁸ Д. Н. Садовников, стр. 361, № 49.

⁷⁹ М. Сакали, 67-бет.

⁸⁰ Д. Н. Садовников, стр. 265.

⁸¹ Поль Лафарг, Очерки по истории первобытной культуры, М.—Л., 1928, 2 издание, стр. 55—56.

⁸² Жумоқ мажмуаси, 14-бет.

Уйнинг ўртасидаги ўчоққа олов ёқиб, ундан фойдаланиш жуда қадимий бўлганидек, уй деворининг бир томонига суяб ишланган дуд мўриси ва мўри ўчоқ ҳам ўз тарихига эгадир. Халқ ана шу мўри ўчоқ ҳақидаги топишмоқни:

«Узун бўйли,
Қора тўнли» (Андижон, М. Ж.)

шаклида жумбоқлаган. Бунда предмет — эга образлаштирилмаган бўлса ҳам, унинг икки сифати — бўйининг узунлиги ва қоралиги эслатилган. Тутун билан ис босиб қоп-қора бўлиб кетган ва ердан томгача кўтарилган мўри қора тўн кийган баланд бўйли жондорга ўхшатиш, топишмоқда эга — одам, ҳайвон сўзи ишлатилмаган бўлса ҳам, қора тўнли иборасидан шуни пайқаймиз. Яширинган предмет шу жумбоқни яратган ва доим айтиб*ё эшитиб юрган инсон учун жуда таниш бўлганидан унинг сифатини айтиш билан жавобини топиш мумкин бўлади.

Худди шу мўри — ўчоқ ҳақидаги яна бир топишмоқни айиқ образида кўрамиз.

Бир уйга кирсам, қорни ёриқ айиқ турипти.
(Андижон, М. Ж.)

Бу топишмоқ қадимий бўлса керак. Чунки унда қадимий топишмоқларга хос хусусият — жонсиз предметни бирор жонли маҳлуққа ўхшатиб образ яратиш кўзга ташланади. Бунда эга қора айиқ образидадир.

Мўркон девор орасида бўлгани ҳолда ўчоқ девор пастида ўйилгандай бўлганлиги учун уни қорни ёрилган айиқ деб жумбоқлаган. Шу жиҳатдан рус халқ топишмоқларида печканин айиқ образида берилишига ҳам эътибор этиш зарур.

«Стоит медведь,
Около него сума висит»^{83—84}.

Ўчоқни ёки печкани айиққа ўхшатиш, ҳеч шубҳасиз, қадимий тушунчалар, эътиқодлар билан боғлиқлигини топиш учун жамият тараққиётининг нисбатан ибтидоий изларини сақлаган қабилалар орасида тўпланган материалларга мурожаат этишга тўғри келади.

Д. Фрезернинг кўрсатишича, Сибирь халқларида, жумладан, гилянарда қурбонликка сўйилган муқаддас айиқнинг териси ўчоқ ёнига қўйилган. Бунинг учун аввал уйни жуда яхшилаб тозалаганлар ҳам безаганлар. Айиқнинг ҳали калласидан ажратилмаган терисини эшикдан эмас, деразадан,

^{83—84} Д ж е м с Ф р е з е р, Золотая ветвь, Выпуск IV, 1928, стр. 45—46.

баъзилари мўридан киритганлар. У алоҳида бир ёғочга ўрнатиб қўйилган. Уларда бу одат қадимий диний эътиқод билан боғлиқ бўлган⁸⁵.

Ўзбеклар, татарлар ва бошқа туркий халқларда қорни ёриқ айиқ образи шубҳасиз юқорида келтирилган мисолга ўхшаш қадимий эътиқод ва маросим билан боғлиқ бўлган. Ўзбекларда бундай эътиқод излари сақланмаган бўлса ҳам, қадим замонларда шундай эътиқод бўлган бўлиши мумкин⁸⁶.

Ўзбекларда рўзғор асбобларидан қозон, тандир, кўза, хум, мой кади, куви, товоқ-идиш, элак, ғалвир, нонпар (чакич) ва шу кабилар ҳақида кўпгина топишмоқлар бор.

Бу ерда қора қозон — қоровой ака ва овқат сузиладиган

«Қоровой акам йиқилди,
Бола-чақаси йиғилди». (Қарапчи, Э. Б.)

товоқлар ёки косалар болаларга ўхшатилиб, жонлантириб тасвирланган. Бунда овқат пишгандан кейин қозонни ўчоқдан тушириб, коса-товоқларга сузилиши тасвирланган. Бу ҳолни, айниқса, қишлоқларда ҳозир ҳам кузатиш мумкин. Бу топишмоқда ҳам ака аёл маъносигади арханик сўз бўлиб, қоровой ака доим меҳнат билан инсон учун таъминот тайёрловчи кучни билдирган. Бизнинг тушунишимизча, жуда қадимий ва табиий ана шу ҳол мазкур топишмоққа асос бўлган.

Қошиқ ҳақидаги топишмоқ қуш образида жонлантириб берилган:

«Ҳакка уяда,
Қуйруғи зиёда». (Хева, Ю. Ш.)

Бу топишмоқда қошиқ — ҳакка, яъни зағизғон образида берилганини тўғри тушуниш учун топишмоқнинг жавоби ҳар қандай қошиқ эмас, ёғочдан ясалган узун дасталик жайдари қошиқ эканлигига эътибор этиш керак бўлади. Бу қошиқнинг овқат ейиладиган қисми зағизғон танасига, узун дастаси эса шу қуш думига ўхшатирилган. Шундан кейин жундан тўқилган ва ошхонада, кўпинча устунга илиб қўйилган қошиқдон ва қошиқдондан чиқиб турган қошиқни эсласак, инсон турмушидаги фактни табиатдаги факт билан таққослаб, топишмоқ қонуни асосида реал образ яратганлиги аён бўлади. Худди шу топишмоқдаги ҳакка сўзини лайлақ сўзи билан алмаштириб:

⁸⁵ Н. В. Садовников, стр. 42.

⁸⁶ Уйғур топишмоғида эса айиқ ўрнига м о м а й келтирилади (З а й п д и й М. 188-бет), М о м а й сўзининг маъноси бизга ҳозирча аниқ бўлмагани учун бу тўғрида сўз юритмадик.

«Лайлак уяда,
Қўйруғи зиёда» (Қаракиса, Р. Ю.)

дейиладик, жавоби чўмичдир.

Рус топишмоқларида чўмич — чўртанбалиқ ёки ўрдак об-
разида келади:

«Щука в воде
А хвост наружи»⁸⁷.

Бу топишмоқнинг жавоби уполовник, яъни чўмич бўлиб,
«щука в воде» дейилишида унинг овқат ичида туриши кўзда
тўтилади. Шу жиҳатдан ҳар иккала халқ тушунчасида маъ-
лум даражада яқинлик бор. Бу яқинлик тарихий шароитлари
турлича бўлган халқларнинг бир-бирига яқинлиги туфайли
айни тараққиёт босқичида бир хил ёки бир-бирига яқин ту-
шунчаларга келганликлари билан изоҳланади.

Қадимги вақтда хўжалик асбобларидан кўза, хум, меш,
мой кади, куви, ўғир, кели-келисоп ва ҳоказолар тўғрисида
ҳам ҳар қайсисининг ўз шакли ҳамда вазифасига мос келади-
ган топишмоқлар ўша даврлардаги инсон тафаккури, фольклор
традицияси доирасида яратилган. Масалан, кўза тўғрисида:

«Бораётганда оч минар,
Келаётганда тўқ [минар]» (ФАр., № 346).

топишмоғини яратганлар.

Рўзғорга керак бўладиган сувни сойдан, булоқдан сув кў-
зада ташинганлар. Сувга борганда бўш бўлганлиги сабабли
уни «оч» дейилган, сув тўлдирилгандан кейин «тўқ» дейилган.
Қишлоқда сутдан ёғ олиш учун куви пишитилган. Кува пи-
шитиш ва кува тўғрисида меҳнаткаш халқ топишмоқлар
яратган. Шулардан бири кува тўғрисида бўлиб, у ичи ковак
тераққа ўхшатишган:

«Узун терак,
Ичи ковак». (Москва, А. У.)

Ёғ пишитиладиган кува билан теракнинг йўғонлиги ва
бўйи ўртасида шартли равишда мутаносиблик асосга олинган.
Куви қилиш учун қарийб бир метр ёғланнинг ичини ўйиб ясал-
ган. Кувининг ўзи теракдан қилинмаса керак, чунки уни халқ-
нинг айтишига қараганда кўпинча тол ёғласидан ишланган.

«Тор дигириқда от ўйнар». (Хива)

⁸⁷ Д. Н. Садовников, стр. 67, № 377.

топишмоғи ҳам кува ва кува пишитиш ҳақидадир. Ўрта Осиёда қадимги замонлардаги тор кўчаларни диғирик || тиқирик дейилган. Куванинг бўшлиғи ўша тор диғирикқа ўхшатишган. Кувада мой пишганда пишкакнинг узлуксиз ҳаракати тор кўчада у ёқдан бу ёққа пишқириб юрган от ҳаракатига ўхшатишган. Шу жиҳатдан бу топишмоқ илгаригисига нисбатан анча мураккабдир. От дейишдан мақсад пишкакнинг ҳаракати бўлмай, кувадаги қатиқнинг ҳаракатидир.

«Тап-тап этар,
Тагидан карвон ўтар». (Шофайиз, Ҳ. У).

Бунда тап сўзи қандайдир бир предметнинг иккинчи бир предметга урилиши натижасида пайдо бўлган товушни билдиради. Элакни панжалар билан гардишнинг икки томонидан тутиб, тўхтовсиз равишда ўнг ва чапга силкиш процессида кафтнинг элак гардишига дам-бадам урилиб туришидан «тап-тап» товуши пайдо бўлади. Топишмоқдаги «тап-тап этар» ибораси ун элашдаги ана шу ҳолатни эслатади. Топишмоқдаги тап-тап кетма-кет тизилиб юрган туя карвонининг оёқ товушига ўхшатишган. Демак, бу топишмоқда ҳам жонсиз предмет жонлантириб тасвирланган.

«Жатса жабадай,
Турса туядай» (Қўштамғали, Б.)

топишмоғининг жавоби пашшахонадир. Бу топишмоқда тутилган пашшахона тик турган туяга ўхшатишса, унинг йиғиштирилгандан кейинги шакли ерга ташлаб қўйилган уст кийими — жуббага⁸⁸ ўхшатилади. Бундай топишмоқ қозоқ ва татарларда ҳам мавжуд⁸⁹. Татарларда пашшахонанинг туширилган шакли қуёнга ўхшатилади. Бунда пашшахонанинг оқлиги ва йиғилганда кичрайиб қолиши кўзда тутилган.

«Эшик орқасида бели боғлиқ қул ётар».
(Тошкент, Ҳ. С.)

«Бели боғлиқ» дейилишидан предметнинг — образнинг ҳамма вақт хизматга тайёрлиги ифодаланнади.

Мазкур топишмоқнинг жавоби супурги бўлиб, баъзи вариантларида «қоронғи томда» «девор тагида» деб ҳам айтилади. Бу топишмоқ жуда ҳам кенг тарқалган ва кўп йиллардан бери оғиздан-оғизга ўтиб юради.

Отнинг эгар-жабдуқлари ҳақидаги топишмоқлар отнинг ўзи ёки унинг аъзоларига нисбатан кўпроқ учрайди. Шулар орасида эгар тўғрисидаги:

⁸⁸ Б. В. Миллер, ПРсл., стр. 289.

⁸⁹ С. Аманжолов, 104-бет; Н. Исанбет, 106-бет.

«Отдан баланд
Итдан паст» (Манғит, X. С.)

топишмоғи халқ орасида жуда кенг тарқалган. Юзаки қараганда жуда содда кўринган бу топишмоқда эгар от устига қўйилганда отдан баланд, ерда турганда итдан паст бўлиши эътиборга олинган. Кўрамизки, инсонга қадим замонлардан жуда таниш бўлган икки ҳайвон — от ва ит бўй жиҳатдан бир-биридан катта фарқ қилгани учун бири иккинчисининг акси бўлган баланд ва паст сифатлар танланган, бу сифатлар ҳам зид тарзда қўйилган, натижада кучли антитеза (тазод) юзага келган. Бу зиддият кишида таажжуб туғдиради, жумбоқни топиш учун ўйлашга, фикрлашга мажбур этади. Агар байт мисралари ажратиб юборилса, зиддият тамом йўқолади, натижада бадийлик ва ҳақиқий жумбоқ ҳам бўлмайди.

Мазкур топишмоқ туркман, қозоқ, озарбайжон, татар, уйғур, лабнор, рус ва бошқа халқларда ҳам мавжуд⁹⁰.

От жабдуқларига оид топишмоқлардан яна бирида икки предмет — эгар билан узанги айрим-айрим жумбоқланиб, бирга айтилади.

«Босган ерим бой чуқур,
Ўтирган ерим ой чуқур».

Бу топишмоқ биринчисига нисбатан анча кейин яратилган дейиш мумкин. Чунки, биринчидан, энг қадимий топишмоқ бир предметли бўлган, иккинчидан, археологик материалларга қараганда, эгар жуда қадим замонларда бўлгани ҳолда узанги эрамизнинг биринчи минг йиллигидагина учрайди⁹¹. Топишмоқдаги босмоқ сўзи оёқ ёрдами билан кўтарилмоқ маъносидадир, бой сўзи эса кўпликни билдиради. Шу ҳолда биринчи сатрнинг маъноси — оёқ қўйган ёки оёқ қўйиб кўтарилган ери чексиз чуқур бўлиб, бу ерда ҳам антитеза орқали узанги англатилган. Иккинчи сатрда уст томони ярим ой шаклига яқин эгар назарда тутилган.

Бу топишмоққа кейинчалик қамчин билан юганни жумбоқлаб қўшиб, тўрт предметли ҳолга келтирилган:

«Босган жерим бой чуқур,
Ўтирган жерим ой чуқур».

⁹⁰ М. Сакали, 84-бет; С. Аманжолов, 112-бет; Н. Исанбат, 136-бет; Х. Зайнолли, 36-бет; И. Бахши, 10-бет; М. Зайнбий, 1-бет; С. Е. Малов, стр. 11; Д. Н. Садовников, стр. 130.

⁹¹ Бу масалага бизнинг диққатимизни жалб этгани учун Ҳ. Т. Зарифовга миннатдорлик билдирамиз.

Бир қўлимда ўлдиргич
Бир қўлимда кулдиргич»⁹²

Бу ерда антитеза (тазод) изчиллик билан қўлланилганки, натижада унинг баднийлиги яна ошган.

Мисол тариқасида келтирилган топишмоқларнинг яна бир хусусияти предметнинг вазифасига кўра ҳаракат, яъни отга миниш ҳаракати билан боғли равишда берилишидир. Бу ҳолни тўрт предмет бирликда поэтик образлар орқали айтилдиган тубандаги топишмоқда ҳам кўриш мумкин.

«Тепдим тешиқ,
Миндим бешик,
Олдим ажриқ,
Кейним тўқай». (Қўшқия, С. А.)

Биринчи мисрада узанги⁹³, иккинчи мисрада эгар (отнинг устига минганда тебраниб туриш ҳолати бешикка таққосланган), учинчи мисрада отнинг ёли ажриқ, думи эса тўртинчи мисрада тўқайга чағиштириб жумбоқланган.

⁹² Бу топишмоқ туркманларда ҳам айни шаклда учрайди. Г. Г у р б а н о в, 215-бет.

⁹³ Узанги ёлғиз ҳолда: «Тепдим, теракка чиқдим» шаклида айтилади.

СОВЕТ ДАВРИДА ЯРАТИЛГАН ЯНГИ ТОПИШМОҚЛАР

Ўзбек фольклоршунослигида совет даврининг дастлабки йилларида топишмоқларни тўплашга эътибор берилган бўлса ҳам, умуман у вақтда ўтмиш давр топишмоқлари тўпланган эди. Шунинг учун бўлса керак, топишмоқлардаги янги ҳодисалар, янги топишмоқларнинг юзага келиши, уларнинг намуналарини тўплаш ишига эътибор берилмаганлигиданми, янги ўзбек топишмоқларининг тўплами ҳали тузилмаган.

Кейинги йилларда бу жанрнинг ҳаётийлигига кўпроқ эътибор берилиши, янги топишмоқларнинг тўпланиши, турли журналларда нашр этилиб туриши натижасида анчагина материал йиғилиб қолди. Бу материаллар ўзбек халқ ижодида топишмоқларнинг яратилиши ва тарқалиши узлуксиз давом этганлигини ва уларнинг традицион топишмоқлардан муҳим фарқлар билан ажралиб турганлигини аниқ кўрсатиб беради.

Янги топишмоқларда замонамизнинг илғор техникаси ва халқимиз ҳаётида юз берган энг муҳим прогрессив ҳодисалар акс этади.

Совет даврида экономиканинг ўсиши, илм-фаннинг ривожланиши, техниканинг юксалиши, маданиятнинг тез суръатлар билан равнақ топиши натижасида халқ онгида пайдо бўлган такомил топишмоқ жанрида ҳам ўз аксини топди.

Янги топишмоқлар кўпчилик эътибори билан фан ва техникани яхши тушунган, жамият ишларига аралашиб, воқеликда юз берган ҳодисаларни пухта билган саводли кишилар томонидан яратилмоқда. Ҳозирги вақтда топишмоқ жанри, қадим замонлардагидек, катталар учун эмас, балки ёшлар, болалар учун, уларнинг зеҳнини, фикрий қобилиятини ўстириш мақсадида яратилмоқда ва бу болаларга ижобий таъсир кўрсатмоқда. Чунки топишмоқ ёшларнинг ақл-идрокини, кузатувчанлигини тарбиялашда ва фантазиясини ўстиришда катта аҳамиятга эга. Топишмоқ педагогик жиҳатдан ҳам кат-

та аҳамиятга эга бўлгани сабабли улар бошланғич мактаб дарсликларидан мустаҳкам ўрин эгаллаб келмоқда, ёшларимиз матбуотида босилмоқда. Масалан, «Гулхан» журнаlining 1961 йил 4 сонида бўр ҳақида шундай бир топишмоқ босилиб чиққан.

«Сиёҳ унга керакмас,
Ручка ҳам қалам эмас,
Ўзи оқ, ёзар юмшоқ
Топинг, бу қандай жумбоқ?».

Худди шу топишмоқнинг бир варианты 1962 йил фольклор экспедициясида Тошкент область Бўстонлик район, Хумсон қишлоғида бир ўқувчи оғзидан ёзиб олинди.

Самолёт ҳақидаги:

«Қуш эмас, қаноти бор,
Чиройли савлати бор,
Учса лочин етолмас,
Толмас зўр қуввати бор».

топишмоғи ўқиш китобларида босилиб чиққан. Мазкур топишмоқ 1957 йили ёзиб олинган. Шунга ўхшаш анчагина топишмоқларнинг халқ орасида тарқалганлигини кўрамиз. Газета-журналларда босилиб чиққан янги топишмоқларнинг авторлари маълум бўлиб, улар баъзан кўрсатилади ва баъзан кўрсатилмайди.

Болалар матбуотида, дарсликларда босилиб чиққан топишмоқлар халқ орасида тарқалгандан кейин оғиздан-оғизга кўчиб, айтувчилар наздида авторни маълум бўлмай қолмоқда. Илгари топишмоқлар оғзаки яратилиб, оғзаки тарқалиб келган бўлса, эндиликда асосан ёзма равишда яратилиб, биринчи навбатда матбуот орқали тарқалаётир¹. Уларнинг оғиздан-оғизга ўтиши илгаригидек биринчи жараён бўлмай, асосан китоб ва матбуот воситаси билан ўрганилаётир. Янги топишмоқларнинг халққа тарқалишининг иккинчи йўли радио ҳам телевидениедир. Ҳозирги кунда телевидение шаҳарлардагина эмас, район ва қишлоқларда ҳам кенг тармоқ ёйган. Шу сабабли болалар телевидение орқали бериладиган ашудакўшиқ, ўйин ва ҳоказолар билан бирга топишмоқларни ўрганадилар, ёдлайдилар. Масалан, «Оталар сўзи — ақлнинг кўзи» рубрикасидаги телевидение эшиттиришларида топишмоқлар айтилиб, бунга жавоб ёзиб юбориш сўралади. Болалар

¹ Шунинг айтиши керакки, бундай топишмоқларнинг ҳаммаси ҳам кенг тарқалиб, оммалашиб кетмайди, балки баъзи бадий томондан кучсиз ёки халқ тилидан узоқ, оғир жумлалар билан тузилган топишмоқлар оммалашмай қолиб кетиши мумкин.

шу топишмоқларнинг жавобларини хат орқали ёзиб юборадилар. Бу ҳол ҳам топишмоқларнинг тарқалишига ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Замонавий топишмоқлар характер, мазмун, шакл ва сифат жиҳатидан қадимги топишмоқлардан анча фарқ қилади. Жуда қадимий яратилган топишмоқларга нисбатан, ундан кейин яратилган топишмоқлар ўртасида анча фарқ бор. Қадимги топишмоқларда кўпинча космогония, табиат ҳодисалари, ҳайвонлар дунёси, ўсимликлар, примитив меҳнат қуролилари, замонасининг уй-рўзгор асбоблари ҳақида бўлса, ҳозирги янги топишмоқлар: машина, трактор, радио, телевизор, ер йўлдошлари ва бошқалар илм-фан доирасидаги тушунчалар билан яратилмоқда. Қадимда «Ер тагида ой юрар» деганда жуда примитив ер ҳайдаш қуроли бўлган омовчи тушунтирган. «Икки тортар, бир йиртар² деган топишмоқда, икки ҳўкиз қўшиб, омов билан ер ҳайдаш кўз олдимизга келади. Совет ҳокимияти даврида янги техника ривожлана бошлагандан кейин энг кичик бир жанр бўлган топишмоқ ҳам шунга қараб ўзгарди. Энди омов эмас, унинг ўрнига трактор ҳақида топишмоқлар яратилди. Масалан, трактор ҳақида 1926 йили шундай топишмоқ ёзиб олинган:

Тир-тир этиб плуг билан ер қазир,
Тўқлик учун курашмоққа у ҳозир». (Тошкент, Х. Ғ.)

Илгари одамлар икки гилдиракли қўқон аравада узоқ вақт сарф қилиб юра-юра безганликларидан:

«Жонсиз безавон
Қайиш чайнаб ютолмас.
Кетида икки юмалоқ —
Югуриб сира етолмас» (ФАр., инв. № 346)

деб жумбоқ тўқиганлар. Ҳозирги вақтда узоқ йўлларни яқин қиладиган автомашина, поезд, самолётлар тўғрисида тўқилган топишмоқлар тамомила ўзгачадир:

«От десам, от эмас,
Оғзи йўқ, овқат емас.
Минса чопар вағиллаб,
Бензин, мойи бўлса бас»³.

«Қуш эмас, қаноти бор,
Бургутдан зўр ҳайбати бор.

² И. О р и ф и й, 9-бет.

³ Уқиш китоби, 1, 52-бет.

Учса лочин етолмас
Толмас зўр қаноти бор»⁴.

топишмоғи замонамизнинг ажойиб машинаси — самолётнинг исми яшириб ишланган характерли жумбоқлардандир. Бу ерда қуш билан самолётнинг ташқи шаклининг ўхшашлиги асосга олингани ҳолда фикр изчиллик билан давом этиб, яширинган предметнинг энг эпчил қушлардан бири лочиндан ҳам тез учишлиги махсус қайд этилган. Қуш жуда узоқ масофаларни тўхтовсиз учиб боса олгани ҳолда, яширинган предмет қанотининг қушга нисбатан зўр ва толмаслиги, қуш эмаслиги таъкидланган. Мана буларнинг ҳаммаси ўринли равишда топишмоқ доирасида самолёт образини яратган.

Совет Иттифоқи Коммунистик партияси ва Совет ҳукумати совет халқининг барча ижодий кучларини юксалтириш йўлида жуда катта ишларни амалга оширди. Натижада социалистик ватанимизда фан ва техника беқиёс даражада ўсди, ривож топди, бир вақтлар инсон тасаввур эта олмаган ютуқларга эришди. Совет халқи фан ва техникани ривожлантириб оламшумул мўъжизалар яратдики, бунга бутун дунё тан бермоқда. Совет космик тадқиқотчиларининг ажойиб муваффақиятлари космик ракета даврини бошлаб берди. Совет фани ва техникасининг қудратли кучи бутун дунёга танилди ва совет олимлари, инженерлари, техниклари ва космонавтларининг шуҳрати оламга ёйилди.

Ер йўлдоши, космик ракеталарнинг учирлиши топишмоқда ҳам ўз аксини топди, ер йўлдоши тўғрисида ҳам топишмоқлар яратилди.

«Ўзи билан маҳсули,
Яратган инсон қўли.
Доим учар, қуш эмас,
Бу ҳақиқат, туш эмас»,

Сезилиб турибдики, ер йўлдоши ҳақидаги бу топишмоқ замонамизнинг саводли кишиси томонидан, топишмоқнинг асрий традицияларини ҳисобга олмаган ҳолда, (индивидуал ижодий йўл билан) жумбоқланган.

Бу жумбоқ топишмоқ хусусиятларини тўла ҳисобга олмай яратилганлиги учун топиладиган предмет — Ер йўлдоши эканлигини пайқаб олиш жуда қийин. Агар бунинг жавоби матбуотда эълон қилинмаганда, турли хаёлга боришимиз мумкин эди. Бу жумбоқни топишмоқларни текширишда, албатта, эслаш керак бўлади. Чунки ҳар бир янги ҳодиса ва

⁴ Ўқиш китоби, 1, 57-бет.

янги процесс бошланишида янги услуб юзага келиши ва янги тенденцияларнинг рўй бериши табиийдир. Бундай услуб ва тенденциялар ҳаёт тараққиёти жараёнида аниқланиб борилади.

Ер йўлдоши ҳақидаги топишмоқлар рус халқида ўзбекларга нисбатан илгарироқ ва топишмоқ хусусиятига риоя қилинган ҳолда ижод этилган.

«Не месяц, не луна, не планета, не звезда,
По небу летает, самолеты обганяет»⁵.

Бу рус топишмоғи юқорида мисолга келтирилган ўзбекча топишмоққа нисбатан, топишмоқнинг кўп асрлик традициясини, демак унинг специфик хусусиятларидан бир қанчаларини ҳисобга олган ҳолда яратилган. Бу соҳада приоритет рус халқида жанлигига тан бермоқ керак.

«Ой устидан ўтган тоғам
Олтин медаль таққан тоғам». (Янгиқўрғон, С. Д.)

Бу ажойиб топишмоқ машҳур биринчи космонавт Ю. А. Гагариннинг дунёда биринчи бўлиб, космосга парвози муносабати билан яратилган. Демак, жумбоқнинг жавоби ҳам Ю. А. Гагариндир.

Маълумки, Ю. А. Гагарин ой атрофига боргани йўқ, зотан унга бундай вазифа юкланмаган эди. Аммо совет фани Гагарин парвозига қадар замонамизнинг етук олимлари топшириғини бажара оладиган техника мўъжизаси Ойга юборилган ва топширилган вазифа муваффақиятли бажарилган эди. Жаҳоннинг барча прогрессив кишилари бу муваффақиятларни олқишлаб, ўзларининг таҳсин ва офаринларини изҳор этган эдилар. Шунинг учун Ю. А. Гагарин парвози совет Ер йўлдошининг ойга «саёҳати» билан органик боғланиб, космосни эгаллаш учун курашда умумлаштирувчи образ сифатида тасвирланиши реал ва қонунийдир. Бу топишмоқ том маъноси билан ўзбек халқ топишмоқларининг ҳаётчан традицион услуби асосида яратилган.

Совет кишиларининг космосга парвози бирин-кетин давом этди. Ҳар бир янги парвоз янги-янги ютуқлар билан тугалланмоқда. Шунинг учун Ю. А. Гагариндан кейин космосга учган Г. С. Титов ҳақида:

Кун устидан ўтган тоғам,
Кумуш медаль таққан тоғам (Янгиқўрғон, С.)
шаклида топишмоқ тарқалди. Бу ҳам топишмоқ традициясига мосдир. Бундан аввалги топишмоқдаги о й ўрнида энди кун

⁵ В. Н. Блохина, стр. 9,

сўзини ишлатиш билан иккинчи совет космонавтининг парвози яна ҳам юксакларга кўтарилгани уқтирилди. Аммо унинг кумуш медаль таққани қайд этилди. Гап шундаки, Ю. А. Гагариннинг космосга парвози бўлиб амалга оширилгани учун биринчи топишмоқда олтин медаль ишлатилган. Иккинчи топишмоқда Г. С. Титовнинг парвози космосни эгаллашда янги ва юқори босқич эканлиги «Кун устидан ўтган тоғам» деб, қуёшнинг ойдан юксак эканлиги тушунчаси параллел келтирилган ҳолда ифодаланган. Аммо унинг «кумуш медал таққан»лиги космосга иккинчи бўлиб парвоз қилганлиги билан белгиланган. Чунки космосга қилинган парвозда биринчилик Ю. А. Гагариндадир. Бу икки топишмоқда мазмунан мослик шундаки, поэтик томондан халқ поэтик ижодиётига хос ва характерли бўлган сатрлар бошдаги оҳангдошлик (ой—олтин, кун—қуёш) қонуниятини сақлаш билан ҳам маълум бир хусусият касб этган. Сўнгра медалнинг ой ва қуёш шаклида бўлганлиги ҳам бу ерда маълум мазмунга эга.

Традицион топишмоқлар асосида яратилган янги топишмоқлар анчагина учраб туради. Масалан, ўтмишда китоб ҳақидаги икки сатрдан иборат:

«Қат-қатгина қатлама,
Қатламадан қатлама» (Ёнбош)

деган топишмоқ кенг тарқалган бўлиб, ҳозир ҳам айтилиб юради. Бу ерда яширинган предмет (китоб)нинг қабат-қабат қатламлардан иборат (қатлама) эканлиги айтилиши билан унинг азиз тугилмоғи, оёқ ости қилмай азиз тутиш лозимлиги уқтирилган. Бу топишмоқда сўз ўйини ҳам мавжуддир. Қ а т л а м а сўзи қат-қат предметни ифодалагани каби, қатлама нонни ҳам эслатади. Бу тур таққослаш топишмоқ хусусияти доирасида мувофиқ ҳисобланади.

Китоб ҳақидаги янги топишмоқ илгаригисидан тамом фарқ қилади:

«Бир нарсаки қатма-қат,
Ҳар бир фандан гапирар.
Агар чиндан дўст бўлсанг,
Мақсадингга етकिрад»⁶.

Бунда традицион топишмоқдан яширинган предметнинг қатма-қатлиги олинган, лекин аҳамиятини гапириб бериш орқали тушунтиришга эътибор берилган.

Замонамизда кундан-кун маданиятимиз гуллаб фан ва техника мўъжизаларидан кенг фойдаланиш, янги турмуш,

⁶ Ўқиш китоби, Бошланғич мактабнинг иккинчи синфи учун, Тошкент, 1958. 57-бет.

янги рўзгор, уй-хўжалик асбоблари: радио, телевизор, холодильник, газ плита ва шунга ўхшашлар турмушимизга сингиб кетиши билан улар ҳақида топишмоқлар яратилиб, кенг тарқалмоқда:

«Ўзи оддий бир карнай,
Тили йўқ, сўзлар ҳай-ҳай.
Дунёнинг тўрт бурчидан —
Хабар беради тинмай»⁷.

топишмоғи радио карнайини англатади.

«Қўл эмас, дарё эмас,
Ичида музлайди сув.
Жазирама ёзда ҳам
Иссиқ ўтказмайди у.
Усти-боши темирдан,
Шунда ҳам жойи тўрдан»⁸.

топишмоғида яширинган предмет холодильник эканлигини пайқаб олиш қийин эмас.

Кўриниб турибдики, бу топишмоқлар кўпроқ нарсалар ва ҳодисаларни уларнинг вазифалари, шакли, ҳаракатини тасвирлаб, сифатлаб, таърифлаб бериш йўли билан тузилмоқда. Янги топишмоқларда эркин тасвир, баён кучли бўлиб, асосан шеърӣ услубда яратилмоқда. Уларда янги образлар, янги ўхшатишлар, янги услуб кўзга ташланади. Аммо традицион топишмоқларнинг асосий жанр хусусияти сақланиб, фольклор учун характерли бўлган бўрттирилган муболағалар янги топишмоқларда умуман қўлланилмайди.

Янги топишмоқлар бир қанча йўллар билан яратилади. Традицион топишмоқлардаги баъзи сатрларнинг ўзгариши, эски сўз ўрнига янги сўз кириши билан янги маъно касб этиб, янги топишмоқ пайдо бўлади. Масалан:

«Оппоқ дастурхон
Ер юзини қоплаган» (Хива, Ю. М.)

топишмоғида яширинган предмет қордир. Сатрдаги «е р ю з и н и» ўрнига «қ о л х о з е р и н и» деб ишлатиш билан энди топишмоқ тамом бошқа маънони, яъни «қ о р н и» эмас, балки «п а х т а»ни англатади.

Сабзи тўғрисида «Ер тагида олтин қозик» шаклидаги машҳур топишмоққа ҳозир яна бир сатр қўшилган:

⁷ Ўша китоб, 1, 63-бет.

⁸ Ғунча, Тошкент, 1960, № 2, 2-бет.

«Ер тагида олтин қозиқ,
У ҳаммага бўлар озиқ». (Манғит, X. С.)

Сезилиб турибдики, иккинчи сатр сабзида инсон учун жуда фойдали моддалар борлиги илмий асосда текширилиб, исбот қилингандан кейингина қўшилган. Бу билан топишмоқнинг қиммати, практик аҳамияти ҳам ошган. Унинг кўз илғамас томонлари устида ҳам баҳс қилинган.

Баъзи топишмоқларда бир сўзнинг ўрнига иккинчи янги сўз алмаштирилса ҳам эски топишмоқ формаси сақланади. Пақир, сув:

«Ўзи бир кило, юки ўн кило». (Ултарма, К. Т.)

Бу форма маккажўхори тўғрисидаги «ўзи бир қариш, соқоли икки қариш» кабидир.

Ҳаётнинг тез суръатлар билан ривожланиши, совет кишиларининг иқтисодий-сиёсий жиҳатдан юксалиши, маданиятнинг ўсиши натижасида инсон тушунчаси, онги ва дунёқарашининг кенгайиши билан топишмоқнинг мазмуни билан формаси ҳам ўзгариб кенгаймоқда. Топишмоқ яратувчилар замонамиз, турмуш тажрибаларига, тушунчасига лойиқ нарсалар ҳақида фикр юритиб, ижод этмоқдалар.

Замонавий топишмоқларда бир предметнинг белгилари кўпроқ ҳар томонлама олинади. Унинг сифати, бажарадиган вазифаси аниқ тасвирланиб, баён қилинади. Масалан, газ ҳақидаги топишмоқда бу хусусият очиқ кўринади.

«Ёнса тутун чиқмайди,
Ҳеч ерга гард юқмайди.
Бас, гугурт чақсанг фақат,
Қайнайди чой, пишар овқат»⁹.

Бу топишмоқ айтилиши билан сўз газ ҳақида бораётгани пайқалганидек, газдан фойдаланиш асбоби ҳам кишининг кўз ўнгига келади.

Трамвай ҳақидаги янги топишмоқ ҳам, атрофлича баён қилиш йўли билан яратилган:

«Издан чиқмас чеккага,
Сигмайди тор йўлкага,
Жуда ўхшайди уйчага,
Вақти йўқ туришга,
Одам ташийди ғир-ғир
Тепасида номер»¹⁰.

⁹ «Гулхан», Тошкент, 1959, 8-сон.

¹⁰ Уқийш китоби, 1, 61-бет.

Бу топишмоқларда киноя ва муболағаларни кўрмаймиз, метафора оз учрайди.

Баъзи бир зараркунандалар ҳақида ҳам топишмоқлар яратилган. Масалан, сабзавот, экин ва дарахтларни қуритадиган зарпечак ҳақида:

«Сабзавотлар душмани,
Эгри-бугридир тани,
Қуриса бирор дарахт
Шошиб-пишиб шу вақт —
Чирмашиб худди илон,
Сиқиб танин сўрар қон»¹¹.

Олти сатрдан иборат бу топишмоқда зарпечакнинг маълум зарарли хусусиятлари таърифлаб бериш орқали тасвирланган.

Янги топишмоқларда баъзан метафорик образларни ҳам учратамиз. Масалан: самолётни қушга, паровозни отга, экскаваторни филга, мотоциклни тойчага, патефон пластинкаси қора лаганчага, лампочка нокка, копточка ўхшатилиб алмаштириб берилади. Мана бундай алмаштириб беришлар бошқа халқларда ҳам учрайди. Буни бир халқдан иккинчи халққа ўтган деб бўлмайди. Самолётлар учган вақтда ер юзининг қайси бир жойидан қаралса ҳам узоқдан қушга ўхшаб кўрилади. Худди шундай ҳар жойда ва ҳар бир халқда бир хил нарсалар бир хил ўхшатиш ва бир хил фикрга олиб келади. Шу нарса характерлики, янги топишмоқларнинг мазмуни, тузилиши, формаси ҳам кўпчилик халқларда бир хилда ривожланиб бормоқда. Самолёт тўғрисидаги топишмоқни ўқиб кўрайлик, ўзбекларда:

«Қуш эмас, қаноти бор,
Бургутдан зўр ҳайбати бор,
Учса лочин етолмас,
Толмас зўр қуввати бор»¹².

Русларда:

Шумит, а не ветер, крылья машет, а не птица,
В воздухе летает как синица¹³.

Қозоқларда:

«Қўс сияқты қўс емас,
Самғап ўшқан биікке.

¹¹ «Гулхан», Тошкент, 1952, 4-сон.

¹² Уқиш китоби, 1, 57-бет.

¹³ В. Н. Б л о х и н а, стр. 18.

Қанаты бар қақпайды,
Жўрсе де сондай биікке»¹⁴.

Озарбайжонларда:

«Қуввати бор, кўп йўл кетар,
Узун йўлни қисқа этар,
Қушлар каби кўкда кезар,
Булутлар ичинда сузар,
Бунда етти ҳарф бор,
Кўрайлик буни ким топар»¹⁵.

Тожикларда:

«Мурғ аст, дарахт нашинад,
Қаноташ пар надорад.
Одам ба вай нишинад,
Ба манзил зуд расонад»¹⁶.

Мана бу мисоллардан маълумки, турли-турли халқларда самолёт қуш образида бир-бирига жуда яқин тарзда ифода-ланган.

Янги яратилган топишмоқлар қаторида тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ҳазил савол топишмоқлари ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Улар кўпинча болалар журналлари, газеталаридан кенг ўрин олади. Масалан: «Қайси ҳайвон бутун қиш бўйи бошини пастга қилиб ухлайди?»¹⁷ (Кўршапалак). «Қирғоқ билан сув ўртасида нима бор?»¹⁸ (балиқ), «Типратикон қишда нима қилади?»¹⁹ (ухлайди). Бундай ҳазил сўроқ шаклида тузилган топишмоқлар рус халқида жуда кўп. Биз тўғридан-тўғри айта оламизки, бундай топишмоқлар ёки бундай форма руслардан қабул қилингандир. У ё таржима орқали ёки шу шаклга қараб яратилган. Бундай дейишимизга сабаб, бизнинг қадимги топишмоқларимиз орасида бундай шаклдаги топишмоқ намуналари учрамаганлигидир... Таржима орқали кирган ҳазил топишмоқларни тубандаги мисоллардан аниқ кўриш мумкин. Масалан, ўзбекча: «Юмуқ кўз билан нимани кўриш мумкин?»²⁰ (Туш кўриш мумкин). Русчада: «Что можно увидеть с закрытыми глаза-

¹⁴ С. Аманжолов, 135-бет.

¹⁵ «Пионер», Баки, 1939, 5-сон (Ўзбекча таржимаси берилди)

¹⁶ Чистонҳо, 410, 94-бет.

¹⁷ «Пионер», Тошкент, 1952, № 10, 24-бет.

¹⁸ «Пионер» Тошкент, 1954, № 12, 31-бет.

¹⁹ «Пионер», Тошкент, № 10, 24-бет.

²⁰ «Пионер», Тошкент, № 6, 31-бет.

ми?²¹ (Сон). «Сув қаерда устундек туради?»²². (Қудуқда). Русчада: «Где вода столбом стоит?»²³. Шу тартибда яратилган ҳазил савол топишмоқлардан бири: «Учта тракторчининг Аҳмад исмли акаси бор, лекин Аҳмад аканинг укалари йўқ. Бу қандай бўлади?»²⁴ (Тракторчи аёллар, Аҳмад аканинг сингиллари).

Таржима йўли билан ёки ўхшатиш орқали яратилаётган топишмоқлар ҳозирги вақтда тез-тез учрамоқда. Радио ҳақидаги ўзбекча:

«Бир бурчакда сўзлайди,
Ҳам чалади, куйлайди,
Ҳамма унинг сўзини,
Хабарини тинглайди». (Янгиқўрғон Н. Т.)

топишмоғи асли русчадир. Бу топишмоқ русларда:

«Говорит он на углах,
Столиках и на столах,
Новости передает,
И играет и поёт»²⁵.

Янги топишмоқларнинг стилистик тузилишига эътибор берганимизда; уларда шундай ҳолларни учратамиз. Бир неча сатрлик топишмоқларнинг охирги сатри: «Нима бунинг жавоби?» «Бу нима?» «Жавоб бер!», «Қани топчи?», «Топинг нима экан?» «Айтчи?», «Биласизми?», «Топ!» каби сўзлар билан тузилмоқда.

«Дунё-дунё сўзи бор,
Игна юрар низи бор,
Буралади қулоғи,
Айланади товоғи,
Сўзлайди сўз, чалади,
Нима бунинг жавоби?»²⁶ (патефон)

«Оппоқ бўлиб қор эмас,
Суюқ бўлиб сув эмас.
Ширин бўлиб қанд эмас,
Қани топинг бу нима?»²⁷ (сут)

²¹ Д. Анкарская, И. В. Смернов, Народные загадки. Кострама, 1959, стр. 26.

²² «Пионер», Тошкент, 1955, № 3, 31-бет.

²³ Д. Анкарская, И. В. Смернов, Народные загадки, Кострама, 1959, стр. 27.

²⁴ «Гулхан», Тошкент, 1957, № 6

²⁵ В. Н. Блохина, стр. 11, № 2.

²⁶ «Ёш куч» Тошкент, 1937, 3-сон.

²⁷ «Ғунча» Тошкент, 1957, 5-сон.

Янги топишмоқларнинг кўпчилик қисми сўзлайди (сўзламайди), куйлайди (куйламайди), юради (юрмайди), ейди (еймайди), билади (билмайди), кавлайди (кавламайди), чўкади (чўкмайди), тўкади (тўкмайди), учади (учмайди). Каби феъллар ёрдамида келади. Масалан:

«Қора тўриқ ем емайди,
Чарчаш нима ҳеч билмайди,
Ўзи ботир, тиз чўкмайди,
«Оҳ», «ух» дейди, ёш тўкмайди»²⁸ (паровоз)

Бундай хусусият ҳозир қозоқ, туркман, тожик, озарбайжон ва бошқа халқларда ҳам кўп учрайди.

Янги топишмоқларда кўп учрайдиган шакллардан яна бири бўлишли бор ҳамда инкор формаси эмас ёки йўқ сўзлари билан ясалишидир. Баъзибир топишмоқларнинг ўзида ҳам бўлишли бор, ҳам инкор *йўқ* ёки *эмас* сўзларининг бирлиқда айтилишини учратамиз. Масалан, лампочка тўғри-сида:

«Ёғи йўқ, ёриғи бор,
Иси йўқ иссиғи бор» (Пишқўрғон М. И.)

Еки:

«Ўчоғи бор, мўриси йўқ,
Чўғи бору куяси йўқ»²⁹ (лампочка)

Худди шундай шакл бошқа халқларда ҳам бор. Масалан, рус халқида бундай тузилган топишмоқлар жуда кўп топилади:

«С крыльями — не птица,
С серпом — не жница,
С колесом — не телега»³⁰ (жнейка)

Тожикларда:

«Об мехўрад дарранда нест,
Лаҷом дорад, даванда нест,
Бор мекашад мисоли фил,
Тез меравад парранда нест»³¹ (автомобиль)

Қозоқларда:

«Қанаты бар, жаны жоқ,
Табаны бар, аяғы жоқ,

²⁸ «Гулхан», Тошкент, 1958, 8-сон.

²⁹ «Пионер» Тошкент, 1953, 6-сон.

³⁰ В. Н. Блохина, стр. 17.

³¹ Чустанҳо, 96-бет.

Өзі ұшады, аспанда жүреді,
Теңізден де, таудан да өтеді»³². (самолёт)

Кўп вақт қоришиқ шаклда — *эмас сўзидан олдин десанг* (десам) сўзи ҳам келади:

«Радио *десанг*, радио эмас,
Кино *десанг*, кино эмас,
Эшитасан сўзини,

Ҳам кўрасан ўзини»³³ (телевизор).

Русларда:

«Полотно, а не дорожка,
Конь не конь, сороконожка»³⁴. (Жел. дор. полотно,
поезд).

Бунда гумонсираб солиштириш йўли билан предметнинг оти яширилади:

Янги топишмоқларда кўпинча кўмакчи ва боғловчи: *лекин, аммо, ҳеч, бироқ, билан, ва, ҳам* сўзлари ишлатилади. Масалан лампочка ҳақида:

«Жуда тиниқ бир шиша,
Ёруғ берар ҳамиша,
Лекин у чироқ эмас,
Пилик ҳамда ёғ демас,
Ҳаво кирмас ичига,
Ҳамма қойил ишига»³⁵.

Шу мисоллардан кўринадики, янги топишмоқлар ҳозирги кунда бир хил мазмун, бир хил формада юзага келмоқда ва ривожланмоқда. Совет Иттифоқида яшовчи барча халқларнинг фикри ва уларнинг яшаш шароити, маданияти, саноати, техникаси, қишлоқ хўжалигининг ривожланиши бир мақсадда ва бир мазмунда бўлганлиги сабабли, яратилаётган топишмоқларнинг мазмуни, композицион қурилиши ҳам бир-бирларига жуда яқиндир.

Ҳозирги кунда топишмоқ жанрининг турлари бирмунча кўпайди. Халқ топишмоқлари билан бир қаторда ёзувчилар, ўқувчилар ва қизиқувчилар томонидан янги-янги топишмоқлар яратилиб, ёшларнинг онгини кенгайтиришга, фикрий қобилятини ўстиришга ёрдам берадиган масала, ребус, ано-

³² С. Аманжолов, 135-бет.

³³ «Ғунча», Тошкент, 1958, № 6-сон.

³⁴ В. Н. Блохина, стр. 19.

³⁵ «Пионер», Тошкент, 1954, 21-сон.

грамма, крассвордлар болалар матбуотида кенг ўрин олмақда. Шу билан бирга куйли (музикали) топишмоқлар юзага кела бошлади. Ҳозирги кунда радио ва телевидение орқали бирор кинодан, ёки операдан куй эшиттириб, уларнинг қайси кинодан, операдан ёки ким томонидан яратилган куй эканлигини айтиб бериш телетомошабин ёки радио эшитувчилардан талаб қилинади. Шунингдек, бирор асар, ҳикоя, роман, шеърдан парча ўқиб бериб авторини топиш тавсия қилинади. Бундай турлар биз текшираётган фольклор топишмоқларига кирмагани сабабли, улар устида мулоҳаза юртишни лозим топмадик. Аммо, шу нарса аниқки, топишмоқ жанри узлуксиз равишда ривожланмоқда.

Ҳозирги замонамизда яратилаётган топишмоқлар бизнинг ёш авлодимизнинг ақлини, фикрини, идрокини ўстиришга, кенгайтиришга катта ҳисса қўшади.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

- „Алпомиш“— Фозил Йўлдош ўғли, Алпомиш, Тошкент, 1957, II нашр
Аманжолов С.— С. Аманжолов, Т. Жанузақов, Қазақтин халық жумбақтары, Алматы, 1959.
- Аникин В. П.— В. П. Аникин, Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор, М., 1957.
- Баранов Х. К. Арсл.— Х. К. Баранов, Арабско-русский словарь, М., 1957.
- Блохина В. Н.— В. Н. Блохина, Старинные и современные загадки русского народа, Горький, 1959.
- Бахшиш И.— J. Вахъшъ. Таптақалаг. Қыгъм, 1938.
- Галдиев М.— 1925. گەلدىيىنى ماقال و ماتالار يىغىندىسى م.
Гарриев Б. А.— Б. А. Гарриев, Туркмен маталлары. „Совет эдебияты“ журналы, 1—2. Ашгабат, 1946.
- Гурбанов Г.— Г. Гурбанов, Туркмен халқ маталлари, Чэржев, 1960.
- Джанбекова С. А.— С. А. Джанбекова, Ёырлар, эртегилер, айтувлер эм юмаклар, Черкес-Нагай, 1955.
- Дружинин В.— В. Дружинин, Материалы по фольклору узбеков, Сборник научного кружка при Восточном факультете САГУ, вып. I, Ташкент, 1928.
- Жумоқ Мажмуаси— (1916/17), ۱۳۳۵، جوماق مجموعهسى قوقان،
Зайидий М.— محمد زييدى ئويغور خالق ماقاللىرى، تېپشماقلىرى،
توپلىمى، بىيجىن 1957
- Зайнолли Ҳ — زىناللى (تاپماجالار)،
باعلامالار و لغزلىر، باكى، 1928
- Зиҳний Т.— توره زهنى «زرأفشان» گزيتى،
Самарқанд, IV(17). 1923,
- Зоҳидов Т. З. Қушлар— Т. З. Зоҳидов, Зоология энциклопедияси, Қушлар, Тошкент, 1957.

- Исанбат Н.—Н. И. Исәнбәт, Табышмақлар, Казан, 1941.
- Каралина Н.—Н. Каралина, Загадки удмурдского народа, Записки Удмурдского научно-исследовательского Института истории, Языка литературы и фольклора при Совете Министров УдмАССР, Ижевск, 1954, вып. 6.
- Колесницкая И. М. Загадки—И. М. Колесницкая, Загадки, Русское народное поэтическое творчество, т. II, кн. 1, М.—Л., 1955.
- Кошгарий М.—Маҳмуд Кошғарий, Девону луготит турк, С. Муталибов таржимаси, Тошкент, 1960.
- Малов С. Е.—С. Е. Малов, Изучение живых турецких (т. е. тюркских) наречий Западного Китая, Восточные записки, т. 1., Л., 1956.
- Миллер Б. В., Прсл.—Б. В. Миллер, Персидско-русский словарь, М., 1950.
- Моллова М.—Mefküre Mollava, Bilmeceler. Sofya, 1959.
- Орифий И.—Isma'ül Aşfıy, tarıyşmaqlar. Samarqand—Taskent, 1929.
- Радлов В. В.—В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, СПб., 1893—1963.
- Рыбникова М. А.—М. А. Рыбникова, Загадки, М.—Л., 1932.
- Садовников Д. Н.—Д. Н. Садовников, Загадки, русского народа, М., Изд-во МГУ, 1960.
- Сакали М. А.—М. А. Сакали, А. Говшидов, Туркмен халқ маталары. Ашхабад, 1948.
- Соколов Ю. М.—Ю. М. Соколов, Русский фольклор, М., 1938.
- Табышмақлар — تاپشماقلەر، تاقماقلەر، تاقمازالەر برنجچی جزء، قازان، 1923.

ТВГ, № 1 — ترکستان ولایتی نینگ گزیتی، 1875. № 1.

Чистонқо—Р. Омонов, Я. Калантаров, Чистайқо, 1956.

Ўзбек фольклори—1 китоб.

Ўқиш китоби I—Ўқиш китоби, Бошланғич мактабнинг биринчи синфлари учун, Тошкент, 1957.

Ўқиш китоби II—Ўқиш китоби, Бошланғич мактабнинг иккинчи синфлари учун, Тошкент, 1958.

Ҳазар савол. (1908). ۱۳۲۶. هزار سوال مليکه دانشمند تاشکند،

Б

Андижон М. Ж.—Мансуров Жалолиддин, Андижон, ФАр., инв. 619.

Андижан С. А.—Султонов Акрамжон, Андижон обл. Ўзбекистон р-и, ФАр., инв. № 1529.

Андижон—Ҳасанов Раззоқ, Андижон.

Боёвут, С. Н.—Собиров Нурали, Тошкент обл. Боёвут р-и, 59-разъезд.

Бешариқ, Х. О.—Холматов Обиджон, Фарғона обл. Киров р-и, Бешариқ, ФАр., инв. № 1386.

Водил, М.—Мадарипов, Фарғона обл. Водил р-и, „Ленинград“ қ.с.

Гулбулоқ, М. М.—Мамаюсупов Мамараҳим, Самарқанд обл. Булунғур р-и, „Гулбулоқ“ совхози, ФАр., инв. № 1528.

Гулбулоқ, М. Я.—Муҳаммадқулов Яхшибой, Самарқанд обл. Булунғур р-и, „Гулбулоқ“ совхози, ФАр., инв. № 1528.

Гулбулоқ, О. Д.—Ортиқов Дўстназар, Самарқанд обл. Булунғур р-и, „Гулбулоқ“ совхози, ФАр., инв. № 1528.

Гулбулоқ, Ў. К.—Ўсаров Қуван, Самарқанд обл. Булунғур р-и. „Гулбулоқ“ совхози, ФАр., инв. № 1528.

- Гулбулоқ, И. Х.—Исақова Хатча, Самарқанд обл. Булунғур р-н, «Гулбулоқ» совхози, ФАр., инв. № 1562.
- Гулбулоқ, У. Д.—Усаров Дўст, Самарқанд обл. Булунғур р-н, «Гулбулоқ» совхози, ФАр., инв. № 1562.
- Гулбулоқ, О. Х.—Худоёрхонова Ойхум чеча, Самарқанд обл. Булунғур р-н, «Гулбулоқ» совхози, ФАр., инв. № 1562.
- Енбош — Самарқанд обл. Хагирчи р-н, Енбош қишлоқ.
- Захкаш, Қ. Ш.—Қандиева Шарофат, Бухоро обл. Ғиждувон р-н, Захкаш қишлоқ.
- Захкаш, С. Р.—Соатов Рўзи, Бухоро обл. Ғиждувон р-н, Захкаш қишлоқ.
- Замин Ёрлақаб охун — Ёрлақаб охун Бекназаров, Самарқанд обл. Зомин р-н, Қарабчи қишлоқ, ФАр., инв. № 1568.
- «Ленин» Ю. А.—Юсупова Ачахон, Андижон обл. Янгикўрғон р-н, Наримонов қ/с. «Ленин» қ/з, инв. № 1564.
- «Ленинизм» О. К.—Ортиқова Комила, Андижон обл. Наримонов қ/с., «Ленинизм» қ/з, ФАр., инв. № 1570.
- Манғит, Х. С.—Худойберганов Собир, Хоразм обл., Манғит, ФАр. инв. № 603.
- Мирзачўл, И. А.—Иброҳимов Абдиғани, Тошкент обл., Мирзачўл, ФАр., инв. № 1526.
- «Москва» А. У.—Аҳмедова Улвош, Самарқанд обл. Хатирчи р-н, «Москва» қ/з.
- Мусофиробод, Қ.—Қундуз мома, Тошкент обл. Мирзачўл р-н, Мусофиробод ФАр., инв. № 1562.
- Мўйтан, Ш.—Ширинбой ота, Самарқанд обл. Иштихон р-н, Мўйтан.
- Наманган, М. У.—Муборак Убайдулла қизи, Наманган.
- Отчоп, Г.—Грузия эна Самарқанд обл. Нўрога р-н, Жўш қ/с. Отчоп қишлоқ, ФАр., инв. № 1562.
- Пахтабод, Н. А.—Норбоев Абдиғани, Тож. ССР, Колхозобод р-н, Узун қ/с., Пахтабод уч. ФАр., инв. № 1568.
- Пишкўрғон, М. И.—Мирзакаримов Исмоилжон, Андижон обл. Янгикўрғон р-н, Пишкўрғон қишлоқ, ФАр., инв. № 1570.
- Саврак — Бухоро обл. Шофрикон р-н, Саврак қишлоқ, ФАр., инв. № 1586.
- Терсак, Х. М.—Хотамов Мисир, Самарқанд обл., Ургут р-н, Қоратепа қ/с., «Ленин» қ/з, I терсак қишлоқ, ФАр., инв. № 1524.
- Терсак, Б. Х.—Баратов Хатам, Самарқанд обл. Ургут р-н, Қоратепа қ/с., «Ленин» қ/з, IV терсак қишлоқ, ФАр., инв. № 1525.
- Тошкент, Ш. О.—Шарипов Одил, Тошкент.
- Тошкент, Х. Ғ.—Ҳожиддин Гуламиний, Тошкент, ФАр., инв. 863.

- Тошкент, З. У.**— Зухра Умаржон қизи, Тошкент.
Тошкент, З. А.— Зубайда Аҳмадхўжа қизи, Тошкент.
Тошкент, Х. С.— Ҳакима Султонхўжа қизи, Тошкент.
Тошкент, Ж. Т.— Жамила Тиллаевна Зарифова, Тошкент.
Ултарма, К. Т.— Қодиров Теша, Фарғона обл. Бағдод р-н, Ултарма қ/с.
Урганч, О.— Оллаберганов, Хоразм обл. Урганч, Фар., инв. 603.
ФАр.— А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор сектори (фольклор архиви инв. 270, 346).
Хатирчи, Р. Р.— Рўзиев Раббул, Самарқанд обл. Хатирчи р-н, «Москва» к/з.
Хатирчи, Б. Қ.— Бурқимов Қодир, Самарқанд обл. Хатирчи р-н, «Ленин» қ/с. Жузмансой қишлоқ.
Хева, Ю. Ш.— Юсупов Шермат, Хоразм обл., Хива, Фар., инв. 603.
Хева, И. Б.— Иброҳимов Беғижон, Хоразм обл., Хива, Фар., инв. № 603.
Чандир— Бухоро обл., Шофрикон р-н, Чандир қишлоқ, Фар., инв. № 1586.
Чим қ/с.— Сурхондарё обл. Қамачи р-н., Чим қ/с.
Чортоқ, В. М.— Муродов В, Андижон обл., Янгикўрғон р-н, Чортоқ, Фар., инв. № 1569.
Чортоқ, З. М.— Зиёдов Муродулла, Андижон обл., Янгикўрғон р-н, Чортоқ Фар., инв. № 1569.
Шаҳрисабз, Т. Ч.— Таш шоир Чоршанбиев, Қашқадарё обл., Кун чиқар қ/с., Фар., инв. 1307.
Шофайиз қулоқ Ҳ. У.— Ҳақимова Умархон Тошкент обл. Шофайиз қулоқ, Янгикўрғон, Н. П.— Насриддинов Н. П., Андижон обл. Янгикўрғон р-н мак. ўқувчиси), Фар., инв. № 1570.
Янгикўрғон, С. Д., Саидқулов Дадахон, Андижон обл. Янгикўрғон р-н, Фар., инв. № 1570
Қарапчи, Э. Б.— Эшонқулова Бинор, Самарқанд обл. Зомин р-н, Қарапчи қишлоқ.
Қизилравот, Қ.— Қумри мома, Тўева, Бухоро обл. Қоракўл р-н, Октябрь к/з, Қизил рават қишлоқ.
Қизилтепа, С. А.— Султонов Ашур, Бухоро обл. Қизилтепа р-н, Еш ленинчи к/з.
Қоракиса, Г.— Грузия эна, Самарқанд обл. Нурота р-н, Жўш қ/с., Қоракиса қишлоқ, Фар., инв. № 1562.
Қоракиса, Р. Ю.— Раҳматулла Юсуф ўғли, Самарқанд обл. Нурота р-н, Жўш қ/с., Қоракиса қишлоқ, Фар., инв. 1527.
Қоракиса, Т. Ч.— Турсуной чеча, Самарқанд обл. Нурота р-н, Жўш қ/с., Қоракиса қишлоқ, Фар., инв. № 1562.
Қоракиса, З. Э.— Зарқа эна, Самарқанд обл., Нурота р-н, Жўш қ/с., Қоракиса қишлоқ, Фар., инв. № 1562.
Қорадон— Бухоро обл. Қоракўл р-н, «Октябрь» к/з, Қорадон қишлоқ.
Қўштамғали, А.— Турдимов Абдигани, Самарқанд обл. Нурота р-н, Жўш қ/с., Қўштамғали қишлоқ, Фар., инв. 1526.
Қўштамғали, Б.— Турдимова Бувиш, Самарқанд обл. Нурота р-н, Жўш қ/с., Қўштамғали қишлоқ, Фар., № 1526.
Қўштамғали, З. С.— Зулайҳо Суяндук қизи, Самарқанд обл. Нурота р-н, Жўш қ/с., Қўштамғали қишлоқ, Фар., инв. № 1526.
Қўшқия, С. А.— Сойибназаров Аҳмаджон, Тож. ССР, Қўшқия, Қулов қишлоқ, Фар., инв. № 1586.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Ўзбек халқ топишмоқларини ўрганиш тарихидан	6
Топишмоқнинг асосий хусусияти ва турлари	13
Эпик асарларда топишмоқ	37
Топишмоқлар заминига доир	45
Совет даврида яратилган янги топишмоқлар	96
Шартли қисқартмалар	110

На узбекском языке
Зубайда Хусаннова
ЎЗБЕКСКИЕ ЗАГАДКИ

Изд-во «Фан» УзССР

Ташкент. 1966

Мухаррир *Д. Мўминова*
Рассом *Н. Қозолупов*
Техмухаррир *Т. Ларионова*
Корректорлар *М. Алиева, Н. Раҳимова*

P00331. Теринга берилди 13/IV-66 й. Босишга рухсат этилди 2/VI-66 й. Формат 60×90^{1/16} =
3,63 қоғоз л. —7,25 босма л. Ҳисоб-нашриёт л. 6,8. Нашриёт № 1751. Тиражи 6000.
Баҳоси 52 т.

Ўзбекистон ССР «Фан» нашриётининг босмаҳонаси, Л. Б. Шастри кучаси, 21. Заказ 153
Нашриёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.

Хусайнова З.

Ўзбек топишмоқлари. Масъул муҳаррир
 Х. Т. Зарифов. Т., «Фан», 1966.
 49 бет. (ЎзССР фан. акад. А. С. Пушкин
 номидаги Тил ва адабиёт ин-ти).
 Хусайнова З. Ўзбекские загадки.
 ЎзФ

Муҳим тузатишлар

Бет	Сатр		Ёзилган	Ўқилиши керак
	юқо- ридан	паст- дан		
6		12—13	و مثل لا و حوصوده	چيستان و مثل لار خوصوصيده .
8	7—8		(جومات جموع— (سى)	(جوماق مجموعەسى)
17	7, 13		شَغْرَ شَغْرَ شَغْرَ	شَهْرَ شَهْرَ
17	17		شَغْرَ	شَهْرَ
50	21		зарбоп	заргар
104	8		Қуриса	Қўринса

65-саҳифадаги 21-сатр „Шунингдек,
 Алпомиш ярадор фоз қанотига хат
 ёзиб,“... деб ўқилсин.

Заказ 153.